

مساجد جامع اولیه - منطقه اصفهان

مسجد جامع اردستان

واقع در مرکز محله محال اردستان

فهرست :

- پیشگفتار :

- مرکز محله محال

- فصل اول - مسجد جامع اولیه اردستان

- فصل دوم - دوره‌های ساختمانی مسجد با توجه به کتیبه‌های تاریخ دار

- فصل سوم - شرح تفصیلی مسجد جامع اولیه با توجه به پی‌گردینها

- فصل چهارم - دوره‌های مختلف ساختمانی مسجد جامع اردستان در هیات فعلی

• پیشگفتار :

آنچه که بعنوان گزارش درباره مساجد اولیه ایران - منطقه اصفهان خواهد آمد نتیجه بررسیهاست که در سالهای اخیر ضمن انجام تعمیرات توسط نگارنده انجام گردیده . این بررسیها اختصاص به سه مسجد جامع اردستان - نائین نطنز و زواره دارد .

در این شماره بحث خود را به مسجد جامع اردستان و دوره‌های مختلف ساختمانی آن محدود خواهد کرد . اهمیت این گزارشها از آن نقطه نظر است که مبتنی بر شواهد و مدارک عینی است و تا حدی نظریات قبلی محققین را در این زمینه دگرگون مینماید ، و این شک را بوجود می‌آورد که غالب آنچه که تا کنون درباره مساجد مذکور گفته شده مبتنی بر حدس و برداشتهای شخصی است تا شواهدی عینی ، و تأکیدی دارد بر تجدید نظر در مورد تاریخ احداث این بناها و چگونگی آن .

جای تامل است که این بررسیها و مشابه آن که در سالهای اخیر در ضمن انجام تعمیرات در مساجد بعمل آمده احداث مساجد جامع و رسوخ معماری اسلامی را در این منطقه بطور گسترده در فاصله قرن دوم و چهارم هجری مسلم میسازد نه آنگونه که مستشرقین مانند آندره گدار که مایلند تاکید کنند که این تحول از ورود ترکان سلجوقی به بعد حادث شده است .

برای مثال از کنید مسجد جامع نطنز باید یاد کرد که بررسیهایشان داد که تاریخ احداث آن ۳۸۹ هجری قمری است و با آنکه بررسیهای سالهای اخیر در مسجد جامع اصفهان بطور قطع احداث مسجد جامع اولیه را همانگونه که مورخین اسلامی میگویند ، در سال ۱۵۶ هجری قمری میباشد . که خود سوی مسجد جامع است که مورخین احداث آنرا در جای دیگر شهر در صدر اسلام ذکر میکنند . و با آنکه بررسیهای مقدماتی انجام شده در مسجد جامع نائین نشانگر این واقعیت است که مسجد جامع اولیه مربوط به تاریخی دورتر از ۳۵۰ هجری قمری است .

تجربیات کوتاه ما در تعمیرات بناهای تاریخی دو اصل را مسلم میکنند ؛ که اولاً " آنچه را که مستشرقین درباره معماری اسلامی در ایران تاکنون اظهار داشته اند نه تنها نباید قطعی فرض کرد بلکه گاه همراه کننده است دوم آنکه تعمیر هر بنای تاریخی و بررسیهای علمی که برای انجام آن صورت میگیرد هر یک فصل جدیدیست که در تاریخ معماری ایران گشوده میشود و نباید از آن بسادگی گذشت چون تنها در مقطعی از زمان است که امکان این مهم فراهم میشود .

دسترسی بآن را بوجود خواهد آورد . (۲)

● مقدمه :

صمیمه این مجموعه تعلقه میان شهر وجود داشته که بعداً تبدیل به باغ شده است . این باغ امروزه معروف به باغ قلعه است .

مجموعه مورد نظر که مرکز محله مجال بهترین محلات اردستان (۱) بشمار می آید شامل بناهای زیر میباشد :

اصطخری، صاحب کتابهای الافالیم و مسالک المعالک میگوید (۴) .....

- ۱- مسجد جامع اردستان
- ۲- مدرسه حاج حسین نورالدین
- ۳- حمام پائین مسجد جامع
- ۴- حسینیه
- ۵- آب انبار
- ۶- کاروانسرا و بازارچه

اردستان شهریست واقع بین کاشان و اصفهان ..... دارای باغها و عمارات باساحت و نزهت و با روی محکم است و در هر محلهای قلعهای و در هر قلعهای آتشکدهای بنا شده است . " عین همین مطلب را درباره هر محلهای از اردستان که دارای قلعهای و در هر قلعهای آتشکدهای میباشد . آتشکده اردستان (۵) از قول مجدالدین طاهر بن محمد بن یعقوب فیروزآبادی (۷۱۹ - ۸۱۷ هجری قمری) نقل کرده که این خود به دو مفهوم قابل تعبیر است یا اینکه فیروزآبادی (مانند

بناهای مجموعه در دوره های مختلف شکل گرفته و تا آنجا که بررسیهای ما نشان داده است قدیمترین هسته های تاریخی در مسجد جامع یا برجاست این بدان مفهوم است که در عرصه بناهای فوق آثاری وجود داشته که فعلاً " بر روی زمین از آن نشانی نیست و کاوشهای باستانشناسی امکان

یاقوت حموی متوفی ۶۲۶ هـ) عیناً گفته اصطخری را نقل نموده یا اینکه باور داشته باشیم که در قرن نهم هجری هنوز اسلام در اردستان رسوخ کامل نکرده است.

تعبیر دیگر میتوان این باشد که آتشکده وجود دارد ولی از فعالیت افتاده است بهر صورت اگر گفته اصطخری را بپذیریم (۶) و اعتماد باین قول بنمائیم که خرابه های ساختمان قلعه و آتشکده میان آن تا اواخر قرن سیزدهم هجری وجود داشته و از طرفی هم اصطخری و پس او از مقدسی وجود مسجد جامع و قلعه و آتشکده را توأماً در قرن چهارم ذکر مینماید. باین فرض میرسیم که مسجد جامع جای آتشکده را اشغال نکرده است، بلکه در فضائی مجاور یا داخل آن قلعه ساخته شده است (۷) بهر صورت در اینکه مسجد بر روی زمین بکر بیان شده است شکی باقی نمانده است. چون در هر نقطه از مسجد جامع فعلی جهت یابی گردی مسجد اولیه (قرن دوم، سوم یا چهارم؟) کاوش شد به آثار ساختمانی یا ساختمانهائی برخورد شد که مسجد بر روی آن پنهان گذارده شده است.

کیفیت ساختمانی آثار یافت شده با آجرهای خشتی مربع ۳۲x۳۲ با ملاط گلی و اندود گچ بر روی نماهای آن و زاویه ای در یک جهت حکایت از ساختمانی عظیم و یکپارچه دارد. سطح کف ها در سراسر عرصه نسبت به کف مسجد اولیه حدود ۵ الی ۴ سانتیمتر پایین تر است. در بعضی قسمتها به زیر زمین هائی منتهی میگردد (۸) در بعضی از قسمتها (گوشه شمال غربی) از دیوار ساختمان قدیمی بعنوان دیوار مسجد اولیه نیز استفاده شده است. در گوشه غربی نمای یکی از قوسهای ساختمان قدیمی حتی از کف مسجد به بالا دیده میشود. که داخل آن پر شده و بعنوان دیوار مسجد در آمده است.

بر اساس آنچه در این مقاله ذکر شد و با توجه به آنچه در این کتاب در باب تاریخ و باقی مانده های این شهر در قرن نهم هجری ذکر شد و با توجه به آنچه در این کتاب در باب تاریخ و باقی مانده های این شهر در قرن نهم هجری ذکر شد و با توجه به آنچه در این کتاب در باب تاریخ و باقی مانده های این شهر در قرن نهم هجری ذکر شد

● فصل اول

● مسجد اولیه :

منظور از عنوان مسجد اولیه در این گزارش مسجدیت است که بسیاری از محققین متقدم با توجه به آثار باقیمانده آن از آن یاد کرده اند. آندره گذار (۹) از آثار آن "چندین ستون و جزو و طاقهای روایی از قرن چهارم هجری" دیده است و معتقد است که "باقیمانده های مسجد مزبور در مسجد فعلی جز مصالح بنا چیز دیگری بشمار نمیرود و گرچه باقیمانده ها موجود بوده و مورد استفاده قرار گرفته و لیکن هیچکدام ارتباطی را بین نقشه مسجد قدیمی (اولیه) و نقشه مسجد جدید نشان نمیدهد" (۱۰)

مسجدی که گذار و دیگران (۱۱) از آن یاد میکنند و بسیاری از آنان معتقدند که مربوط به قرن چهارم هجری با نقشه مساجد اولیه اسلام در ایران، (مانند تاریخانه دامغان و مسجد جامع نائین) است مورد نظر میباشد.

موضوع این گزارش در درجه اول بررسی کیفیت و روش نمودن نقشه آنست و سپس بیان شکل گیری مسجد فعلی در دوره های مختلف تاریخی تا با امروز (۱۲)

در اوائل قرن چهارم اصطخری درباره اردستان گوید: "شهری مستحکم است دارای باروشی با پنج دروازه و یک میل مربع مساحت دارد. مسجد جامع شهر در مرکز آن واقع بود....." (۱۳)

و از مقدسی (قرن چهارم) نقل میشود که "..... اردستان از شهرهای تابع اصفهان که در کنار کویر بزرگ واقع است از همه بزرگتر بازارهای آن جدید و نوساز و مسجد جامع آن معیور است در آنجا بسیاری از مشایخ از اهل تصوف و حدیث و فقها یافت میشوند..." (۱۴)

شیخ حسن خان جابری انصاری در کتاب تاریخ اصفهان

گوید "... در محله محال مسجدی وجود دارد از بناهای عمر بن عبدالعزیز (ظاهرا" (۱۵) از ابودلف میباشد که در اصفهان سلطنت داشته است ؟) (۱۶) این بدان مفهوم است که شیخ جابری انصاری مسجد جامع (اولیه) را متعلق به قرن دوم - سوم هجری میدانسته است . و این نظر چنانکه خواهیم دید چندان بیگانه با آنچه در بررسیهایمان بیان رسیده‌ایم نیست .

بررسیهای مربوط به تعیین نقشه مسجد جامع اولیه اردستان با آهنگی آرام و هم زمان با تعمیرات استحقاطی استحکامی مسجد از ۱۳۵۳ بتدریج صورت گرفت و در سال ۱۳۵۵ پایان یافته است .

آنچه بعنوان نتیجه این بررسیها میتوان گفت شامل رئوس کلی زیر است :

۱- مسجد اولیه دارای حیاطی مرکزی با وسعتی کم و بیش برابر حیاط فعلی بوده (۱۷)

۲- شیبستانهای ستون دار حیاط را از چهار طرف احاطه نمیکرده است .

۳- شیبستانهای شمالی و جنوبی (قبلی) دارای پنج دهانه بطرف حیاط و سه چشمه عمق داشته است (۱۸)

۴- دهانه میانه شیبستانهای شمالی و جنوبی دارای عرضی بیشتر از سایر دو دهانه طرفین خود میباشد .

۵- شیبستانهای شرقی و غربی دارای شش دهانه بطرف حیاط و دو چشمه عمق بوده است (۱۹)

۶- از نقطه نظر ساختمان ستونها ، شیبستانها دارای تفاوتی مشخص است که بنظر می آید مربوط به دوره های ساختمانی متفاوت مسجد اولیه میشود که بطریق زیر قابل تفکیک و بررسی است :

- ستونهای شیبستان جنوبی

- ستونهای شیبستان غربی و شمالی

- ستونهای شیبستان شرقی

ستونهای شیبستان جنوبی دارای قطری (۲۰) بزرگتر از ستونهای سایر شیبستانها (۲۱) است و ساختمان آن از آجرهایی متفاوت از ستونهای دیگر است (۲۲)

طرز ساختمان ستونهای شیبستان جنوبی حتی متفاوت با سایر ستونهای شیبستان های دیگر است . باین طریق که مشابه با ستونهای ساسانی تپه میل و مسجد تاریخانه دامغان بصورت لایه های افقی و عمودی کار شده است .

از نقطه نظر ساختمانی و مصالح بکار برده شده ستونهای شیبستانهای غربی و شمالی دارای یک ترکیب میباشد با این تفاوت که نمای ستونهای شیبستان شمالی را گچبریهائی تزئین مینموده (۲۳) در صورتیکه نمای ستونهای شیبستان غربی گچ اندود ساده ای فرا میگرفته است .

چنانکه خواهیم دید نمای ستونهای شیبستان جنوبی را نیز گچ بریهائی تزئین نمیکرده است .

ستونهای شیبستان شرقی ، برخلاف سایر شیبستان که استوانه ای میباشد ، منشورهائی هشت ضلعی است که اندودی از گچ نمای آنرا میساخته است .

۷- همانگونه که در مقدمه این گزارش گفته شد بلافاصله زیر لایه مسجد اولیه در تمام سطح عرصه آن لایه ساختمان خشتی عظیم بیش از مسجد قرار دارد .

دیوارهای این بنای کهن گاه بر روی سطح مسجد اولیه ظاهر میشود و این در مواردی است که از آن بعنوان دیوار خارجی مسجد اولیه استفاده شده است .

موارد آن را در گوشه شمال شیبستان غربی و دیوار گوشه شمال شیبستان شرقی میتوان بخوبی دید .

۸- وسعت مسجد اولیه در جنوب تا محاذات سردر اصلی جنوب غربی ادامه داشته است (محورا نقشه شماره ۱ پیوست) و بدنه شرقی مسجد اولیه را دیوار غربی دالان

ورودی شرقی و امتداد ایوان شرقی مسجد فعلی تا برخورد آن به دیوار شمالی میساخته است (۲۴)

در دیوار غربی و شمالی مسجد تغییر حاصل نشده و با احتمال زیاد محدوده مسجد اولیه در شمال و غرب وضع فعلی را داشته است .

۹- از اینرو گسترش مسجد جامع در دوره های بعد صرفاً " جهت جنوبی (۲۵) و شرقی (۲۶) بوده است .

۱۰- در گوشه شمال غربی ساختمان کوچک و مجزائی (۲۷) برخورد شد که نماز خانه بوده است . که در حال حاضر در فصل مشترک مسجد و مدرسه علمیه قرار دارد . برخورد به آثار محرابی در جهت قبلی این ساختمان نماز خانه بودن آنرا تا حدی تأیید مینماید .

در ورودی فعلی باین فضا از مسجد جامع محل محراب بوده است که آثار تخریب و در ورودی را در محل آن ساخته اند .

ساختمان نماز خانه با توجه بوضع ساختمانی آن و تزئینات باقیمانده محراب در صورتیکه همزمان مسجد اولیه نباشد از آن جدیدتر نیست .

البته پوشش آن تجدید ساختمان شده است ولی دیوارها و قوسهای خشتی پائین آن دست نخورده باقیمانده است .

۱۱- بقایای مسجد اولیه اعم از ستونها و پوشش بیشتر در دالان ورودی جنوب غربی ، شبستان غربی و شبستان شمال شرقی دیده میشود .

۱۲- تزئینات گچبری مسجد اولیه با تنوع و تفاوتها در طرح و پرداخت بر روی قوسهای دالان ورودی جنوب غربی گوشوارهای ستونهای باقیمانده از مقصوره مسجد (طرفین ورودی از ایوان جنوب به شبستان زیر گنبد سلجوقی) دو ستون کعب در گوشه جنوب غربی و شمال غربی ، ستونهای گرد ایوان شمالی ، ازاره دیوار شبستان شمال شرقی دیده میشود . کتیبه های با تزئینات دیواری که احتمالاً " متاخرتر

از سایر گچبریهای ذکر شده است در دو گوشه جنوب غربی نیم طبقه شبستان جنوب غربی قابل ملاحظه است . در کاوشهای موضعی شبستان شمالی آجرهای نقاشی شده برخورد شد که احتمالاً " مربوط به طاق گهواره های همین شبستان است .

۱۳- آنچه از تزئینات آجری دیده میشود بطور مختصر در سردر ورودی و نمای ستونچه های ستونهای بر حیاط شبستان غربی و ستون چراغدان دالان غربی است .

۱۴- بررسی ما نشان میدهد که ساختمان مسجد کلا " از آجر و ملاط گچی ساخته شده بوده است جز دیوارهای خارجی آن که از آجرهای خشتی قطور بنا گردیده بوده است (۲۸)

● فصل دوم

● دوره های ساختمانی مسجد با توجه به کتیبه های

تاریخ دار موجود و بررسیهای اولیه انجام یافته

پیش از بحث تفصیلی درباره جزئیات مسجد جامع اولیه اردستان لازم می بیند نکاتی را درباره دوره های ساختمانی مسجد جامع فعلی با توجه به کتیبه های موجود در مسجد و بررسیهایی را که در سالهای اخیر انجام داده ام عنوان نمایم :

۱- کتیبه زیر گنبد

قدیمی ترین تاریخی که در مسجد بآن برخورد شده است تاریخ ۵۵۳ هجری است که در کتیبه گچبری شده بخط نسخ زیر گنبد شرح زیر دیده میشود :

پس از آیه " انما یعمر مساجد الله . . . . . ان یكون من المهدیین " عبارت " امر ببناء هذه القبه و القمات الاربعه المتصله بها و الصفات التي امامها العبد الضعیف الراجی رحمه الله تعالی ابوظاهر الحسین بن غالی بن احمد تقبل اله منه وغفر له و لوالديه علی يد الاستاد محمود الاصفهانی معروف بالغازی فی سنه ثلاث و خمسين و خمسمائه " آمده است .

۲- کتیبه ایوان جنوبی

و سپس همان خط نسخ و شیوه پرداخت در ایوان جنوبی

متصل به گنبد در کتیبه زیر طاق گهواره‌های بنا تاریخ ۵۵۵ بر میخوریم پس از ذکر آیه الکرسی " الله لاله الا هو الحی القیوم . . . . و هو العلی العظیم " عبارت " امر بناء هذه الصفة ایضا و الرواق التي من یمنها والرواق التي من یسارها العبد الضعیف ابوظاهر الحسین بن عالی بن احمد تقبل الله منه علی بد الاستاد محمود فی سنة خمس و خمسمائه و خمسين "

۳- کتیبه‌های محرابهای سه گانه شبستانهای جنوبی در کتیبه‌های محرابها که بخط نسخ است بعلت سائیدگی سال تاریخی قابل قرائت نیست (۲۹)

مرحوم آندره گدار با توجه به مشاهدات خود فرضی را در مورد مسجد جامع اردستان و زواره بنیان نهاده که با توجه به استدلالهایی که ارائه میدهد کاملا " بی اساس و قابل تردید مینماید : (۳۰)

مرحوم گدار پس از یک بحث مبهم درباره گنبد مسجد جامع اردستان و زواره چند نتیجه مهم زیر را میگیرد :

- که بنای گنبد در مسجد جامع اردستان متعلق بتاریخ غیر مشخص است که حدود انتهای سلطنت ملکشاه (۴۸۵-۴۶۵ هجری) میباشد .

- مسجد جامع اولیه اردستان که در حدود ۵۲۳ هجری بیک مسجد چهار ایوانی تبدیل شده است . قدیمترین بنای مسجدیست که بمسجد چهار ایوانی تبدیل یافته است .

- اینکه مسجد جامع زواره دارای قدیمترین طرح مساجد چهار ایوانیست که بصورت یک دسته ساخته شده است .

چنانکه خواهیم دید استنتاجات آقای گدار در هیچیک از موارد فوق وارد نیست بخصوص در مورد مسجد جامع اردستان که موضوع بحث گزارش ما است .

اینکه ساختمان گنبد و ایوان مسجد جامع اردستان در دو زمان متفاوت ساخته شده است شکی نیست چون تاریخ کتیبه‌ها و شواهد ساختمانی این موضوع را ثابت مینماید ولی

اینکه ساختمان گنبد تاریخی را داشته باشد که گذار مدعی آنست جای شک بسیار باقی است و احتمال اینکه همان سال ۵۳۳ درست باشد به واقعیت و شواهد عینی موجود نزدیکتر است . در بحث مربوط به ساختمان گنبد خواهیم دید که وضع ساختمانی آن با ساختمان گنبد های مسجد جامع اصفهان تفاوت مشخصی را ارائه مینماید که خود تحولی در ساختمان گنبد ها در ایران میباشد و با احتمال آغاز ساختمان گنبد های دو پوشه‌ای باشد .

دیگر آنکه بررسیها و مدارکی که از ساختمان ایوانهای مسجد جامع اردستان بدست آمده بهمیچوجه ادعای آقای گدار را ثابت نمیکند که مسجد در سال ۵۵۵ تبدیل به مسجدی چهار ایوانی شده باشد بلکه در آن سال تنها ایوان جنوبی احداث شده و ایوانهای دیگر مربوط به دوره‌های بعد میخورد . برای مثال گاو شها نشان میدهد که پایه‌های صفوی ایوان شمالی مسجد مستقیما " و بلافاصله بر روی آثار مسجد اولیه بر پاشده این موضوع را کتیبه ایوان شمالی نیز تأیید مینماید .

۴- کتیبه‌های ایوان شمالی معروف به صفا کتیبه گجیری شده بخط ثلث واقع بر جانب غربی ایوان شمالی و کتیبه مجاور آن شرح زیر است : (۳۱)

" اما بعد حمداله تعالی المحمود فی کل فعاله والصلوه و السلام علی النبی محمد وآله فقد سعی واهتم بناء هذه الصفة والغرفات المتصلات شرقیا وغربیا " و شمالیا " فوقانیا " و تحتانیا " من خالص ماله خالصا " لله تعالی و طلبا المرزاه المحتاج الی الملك الباری علی بن احمد الطباطبائی الزواره‌ای تقبل الله حسناته و غفرله ولوالدیه سنة ست و اربعین و تسعمائه " .

و کتیبه مجاور آن : لافتی الاعلی لاسیف الی ذوالفقار عمل حیدر علی معمار اردستانی ۹۴۶

۵- سنگ نبشته ایوان شمالی

سنگ نبشته‌ای مرمرین بابعاد ۱۵×۲۴ سانتیمتر که با احتمال

فوی مربوط به ایوان شمالیست در سال گذشته توسط دوست گرامی آقای حاج سید نصراله هاشمی در اختیارم گذارده شد. که بر روی آن بخط نستعلیق اشعار زیر نوشته شده است (۳۲) مقبول خدا و مصطفی سلطان بیک (۳۳) هم چاکر شاه اولیا سلطان بیک در دور طهور شاه ولی طهماسب شد ساعی صفا سلطان بیک فی سنه اربع و سبعین و تسعمائه :

چنانکه ملاحظه میشود در مورد ساختمان و بنای ایوان شمالی به دو تاریخ و نام دو شخصیت در فاصله زمانی بیست و هشت سال بر میخوریم اولی که مربوط به سال ۹۴۶ است تصریح دارد که علی بن احمد طباطبائی زواره‌ای از مال خالص خود ایوان و غرفه های متصل بآن در جهت شرقی ، غربی و شمالی و در دو طبقه را بنا کرده و دیگری در سال ۹۷۴ توسط سلطان بیک بدون ذکر آنکه مشارالیه چه اقدامی را دقیقاً در ایوان انجام داده است .

چنانکه شواهد ساختمانی در پوشش ایوان نشان میدهد احتمال داده میشود که سقف ایوان و بخصوص بخش قدیمی آن بطرف صحن در سال ۹۷۴ دچار ضایعات زیاد شده و احتمالاً ریخته باشد و سلطان بیک آنرا تعمیر کرده باشد . و در تزئینات سقف بطور کلی دخل و تصرفاتی نموده باشد .

۶- نوشته در ورودی مربوط به ایوان شرقی (ایوان معروف به ایوان امیر جمله (الملک) در کتاب آتشکده اردستان تألیف ابوالقاسم رفیعی مهر آبادی از دری جویی مربوط به ایوان شرقی ذکر مینماید که "متأسفانه چند سال پیش (تألیف کتاب مربوط به سال ۱۳۳۶ می باشد) آنرا تبدیل بمیز و نیمکت برای دبیرستان نموده اند " (۳۴) و بر روی آن بیت شعری بشرح زیر حک شده بوده است :

ساخت این رکن مسجد صفا حمله الملک آن صمد لقا (۳۵) در این بیت شعر برخلاف سایر کتیبه های دو ایوان دیگر که از آن یاد شد صراحت بساختن ایوان و یا صفا ندارد بلکه

سخن از ساختن رکن مینماید که خود ممکن است مراد از آن ایوان ، گنبد شرقی آن ، یا شبستان کوچک جنوب شرقی آن و یا توسعه مسجد در شمال شرقی ایوان که سردر شرقی را از حسینیه شامل میشود باشد و یا علی الاصول توسعه مسجدا در فاصله دو سردر جنبه شرقی تا محاذات ایوان شرقی دانست . گرچه تمام این احتمالات ممکن است شامل ساختمان ایوان شرقی نیز باشد . بهر صورت در اینکه سقف ایوان شرقی از مستحذات دوره بعد از قرن ششم هجری است ، جای هیچگونه شکی باقی نیست . بررسیهای ما نشان میدهد که پوشش ایوان شرقی حتی پس از دوره اول ساختمانی (که احتمالاً صفویست) دوباره بازسازی شده است و این امر از طریق مایینه آثار کج سازیها در ایوان های کوچک جنوبی طبقه فوقانی آن قابل تحقیق است .

در ایوان غربی گرچه تزئینات و کتیبه های مفصلی بطور مسلم مربوط به دوران صفویه باقی است ولی تاریخی دال بر سال احداث در آن هنوز یافت نشده . امیدواریم در ضمن انجام تعمیرات تزئینات و بخصوص کتیبه دور ایوان بنام بانی و سال احداث آن برخورد نمائیم . از طریق انجام مطالعات تطبیقی تزئینات ایوان با مدرسه کاسه گران و مدرسه نیم آورد آنچه را که آقای رفیعی مهر آبادی (۳۶) میگوید نمیتوان دور از واقعیت دانست و ساختمان ایوان را به تاریخی بسالهای اول قرن دوازدهم هجری (۳۷) منتسب نمود .

بدین طریق و با توجه به مطالب فوق و بدون اصرار بر آنچه مرحوم آندره گدار درباره سلجوقی بودن چهار ایوان میگوید تاریخ چهار ایوان را به ترتیب زیر میتوان بر شمرد :

- ۱- ایوان جنوبی ۵۵۵ هجری قمری
- ۲- ایوان شمالی ۹۴۶ هجری قمری
- ۳- ایوان شرقی پایان قرن یازدهم هجری قمری
- ۴- ایوان غربی اوائل قرن دوازدهم هجری قمری

روی این اصل تنها یک ایوان از چهار ایوان را بطور قطع و یقین میتوان به دوره سلجوقیان نسبت داد و در مورد سه ایوان دیگر بدون شک این اظهار را میتوان کرد که حداقل دارای سقفهایی از دوره صفویه و متاخرتر از آنست (۳۸)

چنانکه در بررسیهای تفصیلی ارائه خواهد شد در غیر سلجوقی بودن ایوانهای شرقی، غربی و شمالی مسجد جامع اردستان تردید زیادی باقی نمانده و آن قسمت از مسجد که بیش از سایر قسمتها در دوره سلجوقیان (۳۹) دچار دگرگونی کامل گردید بخش جنوبی آن بود و مسجد در این دوره تنها یک ایوان بزرگ در حبه جنوبی (قبلی) داشته و بقیه شبستانها و نماهای حبه ها با کمی دخل و تصرف در این دوره هیأت اصلی خود را (شبستانهای ستوندار) حفظ نموده بوده است. و بیش از یک قرن و نیم طول میکشد تا چهار ایوان مسجد ساختمانش با تمام رسد و مسجد در آغاز قرن دوازدهم هجری در هیأت مسجدی چهار ایوانی تحلی مینماید. بادر نظر گرفتن این مقدمه آنچه را که مرحوم آندره گذار درباره تاریخ چهار ایوان مسجد جامع میگوید و نیم قرن است که بدون تغییر از او نقل میگردد اکیدا باید مورد تردید قرار داد و تجدید نظر درباره آنرا مورد مطالعه قرار داد.

ع- یادگارها

بر روی لایه های گچی مربوط به دوره های مختلف در شبستانهای مسجد جامع اردستان و بخصوص شبستانهای جنوبی مجموعه ای عظیم از یادداشتها و یادگارهای مردم از طبقات مختلف و در دورانهای گوناگون وجود دارد که اشاراتی ارزنده به زندگی اجتماعی هر دوره و میزان رونق مسجد در هر زمان دارد. و بررسی این یادداشتها جای بحث جداگانه دارد که مطمئنا انجام آن در مطالعه نقش مسجد جامع در شهر اردستان در دوره های گوناگون اهمیت خاص خود را دارد. از طرفی از طریق مطالعه نوشته و تاریخهای ذیل آن میتوان نامیزان

زیادیدوره ساختمانی بعضی از قسمتهای مسجدی بردبخصوص تاریخ احداث نیم طبقه ها در شبستانهای مختلف مسجد. ذیلا" به بعضی مشاهدات خود اشاره خواهد کرد:

— بر روی بدنه ستون استوانه مرکزی باقی مانده از مسجد اولیه در دالان جنوب غربی و در ارتفاع زیر سر ستون خطوط (یا اعدادی) مشاهده میشود که روی نمای گچی حک شده که مربوط به زمانه است که نیم طبقه در این قسمت از مسجد بوجود نیامده (دوره بعد از ۵۵۵ ه. ق) و یا احتمالا" مربوط به زمانه است که مسجد اولیه بصورت اصلی خود باقی بوده و دخل و تصرفات قرن ششم هجری در آن صورت نگرفته است. این خطوط (که من آنرا خطوط شجری نامیده ام) بشکل زیر است:

— بر روی ازاره گچی بدنه جنوب غربی شبستان زیر گنبد یادگارها و تاریخهای زیادی از اواخر قرن هشتم و نهم به جا مانده که قدیمترین آن ۷۹۲ هجری قمری است بشرح زیر:

سر در بر خاک آستان نونهم دل در خم زلف دلستان تونهم
..... المحرم سنه اثنی و تسعین و سعمائه
— و دیگری " یوم الجمعة غره جمادی الاول بود که
..... مبارک حضرت ..... خطبه خوانده شد فی سنه ثلث
فثمانیه مائه "

— و " فی غره ..... المبارک سنه تسع فثمانیه "

— و " ..... روز جمعه نهم ماه ربیع الثانی عشره
فثمانیه "

— و " در عاشر شهر صفر ختم بالخیر و الطفر سنه اربع
عشر فثمانیه " بود که این طالع سعد مبارک شد انشالله تعالی
صوره العبد الداعی .....

— و " در عاشر شهر صفر ختم بالخیر و الطفر سنه تسع
و ..... بود که این ضعیف خطبه خواند انشالله که مبارک
باشد " این حک بر روی گچ حک شده است.

و " نفع و ستین و شانمائه "

و " صورہ العبد الحقیر الفقیر فتح الدین . . . . . "

نوشته شد در ششم ماه مبارک شانمائه ستین و شانمائه "

یادگارهای فوق که غالباً "مربوط به ایراد خطبه در روز جمعه در مسجد جامع اردستان میباشد بر روی لایه گچ اندودی است که تا حد ازاره نمای آجری شبستان سلجوقی را میپوشاند این لایه گچی در شبستانهای شرقی و غربی پیوسته به شبستان زیرگنبد ادامه دارد و مربوط به زمانی میشود که نیم طبقه در این شبستانها ساخته شده بوده است .

برروی این لایه در شبستانهای شرقی و غربی مجاور گنبد دو لایه دیگر گچی وجود دارد که لایه روئی مربوط به دوره قاجاریه است . چون در شرائط فعلی بعلت صدمه ای که ممکن است لایه های زیرین ببینند از اقدام به برداشتن و بررسی آن خودداری گردیده ذیلاً " تنها به ارائه چند نمونه یادگار از لایه روئین اکتفا میگردد :

" چون نیست در این دیار ما را یاری

از گردش ایام ندارم کاری

میگردم مینویسم از درد فراق

احوال دل خویش بهر دیواری

المنذوب الحقیر ملا محمد رضای یزدی شبیه ساز تاریخ یوم

یکشنبه چهاردهم محرم الحرام سنه ۱۲۵۱ با دو شاگرد "

و یا در جای دیگر بر بدنه اولین ستون شرقی ایوان

جنوبی یادگاری بدین مضمون دیده میشود :

" یادگار کمترین خلق الله محمد علی اصفهانی پبله و در

این قصبه اردستان الیوم که یوم چهارشنبه بیست و یکم شهر

رمضان المبارک میباشد و سنه ۱۲۴۲ باشد حساب کردیم ده

سال و کتری (هکذا) میباشد که در این ولایت بوده ام و لکن

هم اهل این قصبه حق بگردن حقیر دارند و هم حقیر حق به

گردن اهل این قصبه . . . . . استدعا دارم که هر که این

خطرا مطالعه کند کمترین بدعا . . . . . یاد آوری نماید عندالله

و عند الرسول ضایع نخواهد شد . "

● فصل سوم

● شرح تفصیلی مسجد جامع اولیه با توجه به پی گردبهای

سالهای ۵۳ تا ۱۳۵۷

پیش از این اشاره ای داشتیم به چگونگی و وسعت مسجد جامع اولیه و گفتیم که مسجد اولیه دارای یک صحن بوسعت صحن فعلی و چهار شبستان ستوندار در چهار طرف آن بوده است . عمیق ترین شبستان آن بطرف قبلی که دارای سردیف ستون و پس از آن شبستان شمال (غربی) که آنهم نیز بعمق سردیف ستون و سپس شبستانهای (جنوب) شرقی و (شمال) غربی که دارای عمقی یکسان با دوردیف ستون بوده است . مسجد را دیواری خشتی قطور محصور میساخته است .

محصوره مسجد بعلت محدودیت عرصه زمین دارای شکل هندسی غیر منظم بوده که از آن برهای شمالی و غربی تا حدی بشکل اصلی باقیمانده و برهای دیگر بعلت گسترش مسجد در دوره های بعد از حالت اولیه خارج شده است . ایک به یافته های خود در هر جبهه به تفصیل بشرح زیر اشاره خواهیم کرد :

الف - جبهه قبلی (جنوب غربی)

جبهه قبلی مسجد تا محاذات سردر جنوب غربی که تنها

سردر باقیمانده از مسجد اولیه است ادامه دارد (۴۵)

همانگونه که قبلاً " در مقدمه این گزارش اشاره کردیم

ساختمان بخش جنوبی مسجد جامع اولیه اردستان دارای

مشخصاتی است که آنرا از سایر قسمتها متمایز میسازد .

بدین معنی که ابعاد ستونها ، نوع آجرهای بکار برده شده

در ساختمان آن و ترکیب ساختمانی ستونها و نیز نوع گچ بریهای

باقی مانده دلالت بر تقدم تاریخ احداث این بخش از مسجد

را بر سایر قسمتها دارد .

آجرهای کار برده شده در ساختمان ستونهای شبستان

جنوبی ، که تنها در این بخش از مسجد دیده میشود دارای ابعادی برابر $24 \times 42 \times 8$ سانتیمتر است که با ملاطحتگی کار شده است . طرز ساختمان ستونها که در ستونهای دهانه مرکزی بر حیاط کاملا " مشهود بود مشابه ستونهای مسجد تاریخانه دامغان و تپه میل با کاربرد لایه های افقی و عمودی آجر ساخته شده است . ستونهای مسجد در این شبستان قطورتر از ستونهای سایر شبستانها و برابر با ۱۲۵ سانتیمتر است (۴۱) در صورتیکه قطر ستونهای شبستانهای دیگر معادل ۱۱۵ سانتیمتر است .

شبستان جنوبی دارای عمقی بیش از سایر شبستانها (۱۶۰۰ متر) و ساختمان آن بر سه ردیف ستونها و دیوار خشتی قبلی استوار بوده است .

چنانکه از بقایای ساختمان پا برجای شبستان در فاصله دالان ورودی جنوب غربی و شبستان دیده میشود . شبستان دارای طاقهای گهواره ای عمود بر حیاط بوده است که احتمالا " در بخش مقصوره (محل محراب و منبر) مانند مسجد جامع نائین به گنبدی تبدیل میشده است .

این استنباط چنانکه خواهیم دید از طرز ساختمان ستونهای مقصوره حاصل میشود .

ستونها بطور کلی در شبستان جنوبی دالان بنا به موقعیت قرار گرفتنش در نقشه ساختمان و کاربرد آن اشکال و مقاطع مختلف بخود میگیرد که بشرح زیر قابل مطالعه است :

الف - ستونهای برحیاط دارای مقطعی نیم دایره بطرف داخل بمنظور هماهنگی با ستونهای استوانه ای داخلی و برشی چهار گوش بطرف صحن مانند سایر ستونهای برحیاط در قسمت های دیگر .

ستونهای برحیاط بخاطر وجود نیروهای مایل افقی دارای عمقی بیشتر و تنومندتر است . و ابعاد آن برابر $2/54 \times 1/25$ متر میشود (۱) شبستان (مانند مسجد تاریخانه)

جنوبی دارای پنج دهانه و شش ستون در نمای خود بطرف صحن بوده است که تعداد چهار ستون آن دارای مشخصات فوق بوده و دو ستون واقع در دو گوشه شرقی و غربی هر یک دارای ویژگیهایی متمایز با ستونهای میانی بوده است . از ستونهای نما تنها یک ستون گوشه جنوب غربی (صحن) باقیمانده است . که ترکیبی است از دو ستون (دو قلو) و خوشبختانه تمام جزئیات آن (ته ستون ، تنه و سر ستون بانضمام گچبریها) پا برجا است .

این ستون همراه با ستونهای واقع در امتداد آن بداخل که بدنه شرقی دالان ورودی را میسازد و نیز پوشش دالان تنها بخشی از مسجد اولیه است که در جریان دخل و تصرفات بعدی (۴۲) در امان بوده است .

فاصله محور تا محور جز دهانه میانی برابر $4/20$ متر است ، دهانه میانی مقابل مقصوره قدری گشاده تر و برابر $4/90$ متر است . این گشاده تر بودن دهانه میانی نمای قبلی چنانکه خواهیم دید بر روی دهانه میانی در نمای شمالی نیز تکرار میشود و موضوعی است که در مسجد جامع اصفهان (مسجد دوره معتصم به بعد) در مسجد جامع نائین ، در مسجد تاریخانه و در مسجد جامع فهرج مشاهده میشود (۴۳) بزرگتر بودن دهانه میانی طبعاً " بعلت بیشتر بودن خیز قوسی طاق آن باعث ارتفاع بیشتر نما در بخش میانی و در نتیجه تاکید بر جهت قبله بوده است .

ب - ستونهای داخلی ردیف دوم

از این ردیف ستونها که تعداد آن شش ستون استوانه ای بوده است تنها یکی پا برجا است که در بدنه شرقی دالان ورودی جنوب شرقی قرار دارد .

آثار دو ستون استوانه ای در کف ایوان یافت شد و سه ستون دیگر در جریان عملیات ساختمان جرزه های ایوان جنوبی و رواق غربی آن محو شده است .

ج- ستونهای داخلی ردیف سوم

این ستونها که تعداد آن نیز شش ستون بوده است تنها یکی یا هر جا است که در بدنه شرقی دالان ورودی جنوب شرقی قرار دارد. آثار دو ستون از شش ستون مذکور با مقطعی چهار گوش و گوشوار دار مربوط به ساختمان مقصوره در مدخل ایوان به زیر گنبد موجود است و سه ستون دیگر (که احتمالاً استوانه‌ای بوده‌اند) در جریان عملیات ساختمان جرزهای گنبد و چهار قبه شرقی آن محور گردیده است. دو ستونچه گچبری شده طرفین مدخل گنبد از ایوان مربوط به بقایای گوشوار ستون چهار گوش مقصوره مسجد اولیه است (۴۴).

بدین معنی که ستون مذکور بهنگام ساختمان گنبد وجود داشته و زمانی که ایوان جنوبی را بدنیال ساختمان گنبد میخواستند ، احداث نمایند آن قسمت از آنرا تراشیده‌اند که در داخل ایوان قرار میگرفته و گوشوار ستون را در داخل جرز گنبد بحال خود رها کرده‌اند و روی بدنه تراشیده شده ستون را در داخل ایوان با گچبری پوشانده‌اند .

د- دیوار قبلی

بمعاذات سردر جنوب غربی مسجد اولیه آثار دیوار خشتی قطری وجود دارد ، که تنها سر جرزهای طرفین محراب بابعاد (۳۱ x ۱۲۵ سانت) که جوارگویی ستونهای چهارگوشی قریبه آن میباشد از اجزاست . از محراب مسجد اولیه متاسفانه بعلت آنکه از دیوار خشتی تنها یک لایه خشت باقیمانده تنها حفره‌ای مختصر در بدنه دیده میشود و اثر مهم دیگری مشهود نیست .

دیوار خشتی قبلی بر روی بنای خشتی دیگر بنا شده که همانگونه که گفته با آثار آن در تمام عرصه مسجد برخورد میشود . و ساختمان آن خارج از دیوار جنوبی مسجد اولیه نیز ادامه دارد . و کف آن حدود ۸۵ سانت از کف گنبد قرن

ششم پائین تر قرار دارد .

قطر دیوار قبلی مسجد اولیه در آنجا که ساختمانی مشخص دارد ، حدوداً " دوخشت ونیم (هر خشت ۳۸ x ۳۸ سانت) معادل یکمتر است .

تغییر شکل ستونها از استوانه به مکعب مستطیل با گوشوارها در قسمت مقصوره با احتمال زیاد حکایت از تغییر نوع پوشش از شکل گهواره‌ای به گنبد بر روی مقصوره دارد (۴۵) با توجه باینکه فاصله دیوار قبلی با آخرین ستون کمتر از فاصله دو ستون ردیف‌های دیگر است و اینکه فاصله در محور دو ستون میانی (مقابل مقصوره) شبستان جنوبی پیش از فاصله ستونهای دیگر آنست گنبد روی مقصوره بر زمینه‌ای مستطیل ساخته شده بوده است (۴۶) و (۴۷)

ه- دیوار شرقی

پای دیوار شرقی رواق شرقی گنبد به آثار دیوار خشتی قطری برخورد کرده آجر فرش کف شبستان جنوبی مسجد اولیه بآن متصل بود . این دیوار حد شرقی شبستان جنوبی را تشکیل میداده است . قطر دیوار سه خشت (۳۵ x ۳۵ سانت) میباشد و با جهت قبلی ، فعلی مسجد انحرافی در حدود درجه دارد . ارتباط دیوار خشتی جنوبی و شرقی شبستان در جریان توسعه و بازسازی مسجد در قرن ششم هجری محور گردیده است .

امتداد این دیوار خشتی در شرقی مسجد اولیه ناهفت جرزهای ایوان شرقی (در جنوب) ادامه دارد . و نشانگر آنست که عمق شبستان شرقی مسجد اولیه در این قسمت بسیار محدود بوده است .

زاویه انحراف دیوار نسبت بقبله نظیر انحراف است که دیوار غربی مسجد (مجاور سردر اصلی) با قبله دارد . که هر دو با انحرافی که امتداد دیوارهای ساختمان خشتی پیش از مسجد اولیه دارد تا حدودی برابری میکند . این بدان معنی

است که احتمالاً "جهت دیوارهای شرقی و غربی مسجد در این قسمت انعکاس یافت ساختمان پیشین بر روی محدوده عرصه مسجد است .

۲- شبستان غربی

شبستان غربی دارای دو ردیف ستون و دو چشمه عمق است . ولی این عمق در اولیه دهانه جنوبی و شمالی به علت محدودیت زمین کمتر می شده است . از ردیف ستونهای بر حیاط تنها دو ستون کنج شمالی و جنوبی پا برجاست و از ردیف ستونهای داخلی سه ستون دست نخورده باقیمانده که از آن ستون مقابل در شماره تمام جزئیات آن تا زیر طاق گهواره ای قابل رویت است .

پی گردیهای انجام یافته در این شبستان برخلاف شبستان جنوبی طرح و موقعیت کلیه ستونها را مشخص نمود (۴۸) ستونهای بر حیاط دارای نقشه ای خاص میباشد که در سایر ستونهای برحیاط دیگر شبستانها دیده نشد .

بدین طریق که نمای بطرف حیاط دارای دو ستونچه در گوشه آن و نمای داخلی آن نیم هلال میباشد که با ستونهای استوانه ای ردیف داخل هماهنگی داشته باشد .

قطر ستونهای استوانه ای برابر ۱۱۵ سانتیمتر است که از ستونهای شبستان جنوبی بمیزان ده سانتیمتر لاغرتر میباشد .

۳- شبستان شمالی

شبستان شمالی طرح ستون بندی شبستان جنوبی را تکرار نمیکرد جز آنکه فاقد مقصوره بوده و ستونهای داخلی شبستان همگی استوانه ای شکل بوده اند . از ستونهای شبستان شمالی تنها دو ستون شرقی و غربی کنج حیاط باقیمانده است . و سایر ستونها در جریان ایجاد ایوان و رواقهای طرفین آن تخریب گردیده . ولی خوشبختانه جز سه ستون آن (۴۹) آثار سایر ستونها در پی گردیهای انجام یافته یافت شد .

پی گردیها این موضوع را روشن نمود که بدنه کلیه ستونهای

داخلی (حدافل) گجیری شده بوده است . قطر ستونهای استوانه ای مانند ستونهای شبستان غربی ۱۱۵ سانتیمتر بوده است . و فاصله محورهای آن نیز ۴/۲۰ متر است .

۴- شبستان شرقی

شبستان شرقی نیز مانند شبستان غربی دارای شش دهانه بطرف حیاط و دو چشمه عمق بوده است (۵۰) پی گردیها این عمق را تا محادات بدنه جنوبی ایوان شرقی محقق ساخته است و چنین به نظر می آید که محدودیت زمین در جنوب ایوان به بعد امکان ادامه عمق یکسان را بوجود نمی آورد ستونهای ردیف داخلی شبستان بر خلاف سایر شبستانها استوانه نموده بلکه منشورهایی هشت ضلعی میباشد .

از این ستونها تنها دو ستون پا برجاست و آثار یکی دیگر در کف ایوان شرقی یافت شد . شبستان شرقی از جانب شمال محدود به دیواری حشتی قطوری میشود که حدگسترش آنرا از آن جهت نشان میدهد .

وجود گجیریهای آزاره آن این موضوع را محقق میسازد .

● فصل چهارم

● دوره های مختلف ساختمانی مسجد جامع اردستان

از آنچه گذشت دوره های مختلف ساختمانی مسجد جامع اردستان را میتوان شرح زیر بیان داشت :

۱- مسجد اولیه در تاریخی بین اواخر قرن دوم هجری تا حداکثر نیمه اول قرن چهارم هجری بر روی محدوده بناهایی (احتمالاً " ساسانی) بنا گردید . با توجه به خصوصیات ساختمانی مسجد اولیه به ظن قوی تمام طرح مسجد در یک زمان پیاده نشده است بلکه حدافل ساختمان شبستان جنوبی مقدمتر بر سایر شبستانها و شبستان شرقی را آخرین بخش ساختمانی مسجد اولیه باید بشمار آورد .

۲- اولین گسترش مسجد خارج از محدوده دوره اول

ساختمانی آن در پایان نیمه دوم قرن ششم هجری از طرف جنوب بوده است .

بدین طریق که با تخریب مقصوره کوچک مسجد و اضافه نمودن زمینی در جنوب آن ساختمان گنبد بنیان گذارده میشود .

۳- چند سال بعد با احداث ایوان جنوبی بر روی شبستان

جنوبی و نیز احداث رواقهای شرقی و غربی گنبد و ایوان بطور کلی نه تنها طرح شبستان ستوندار جنوبی بطور اساسی بهم ریخته میشود بلکه مسجد در جانب جنوب شرقی باز هم گسترش مییابد . بدین طریق مسجد برای اولین بار دارای شبستان زیر گنبد و ایوان وسیع جنوبی میشود و بطور کلی ساختمان شبستان ستوندار که فضائی یک دست و یکساخت داشت به فضاهائی متنوع و با کیفیتهای خاص تبدیل میشود و جزرها و دیوارهای حجیم با پوششهایی در مقیاسهای بزرگتر و دهانه‌هایی گشاده‌تر و ارتفاعی بسیار فرازتر جای آنرا میگیرد . (۵۱)

این تغییرات نشانه از یک موج سیاسی اجتماعی کاملاً مشخص دارد که در پایان قرن پنجم در اصفهان آغاز شده بود و دامنه آن در قرن ششم هجری به اردستان و زواره رسیده بود . گرچه این دگرگونیها در مقیاس فضاهای جدید برجانب جنوبی رخ میدهد ولی صحن مسجد و سایر شبستانها در این مرحله دست نخورده باقی میماند (۵۲)

۳- مرحله سوم ساختمانی که بنوبه خود ابعاد گسترده‌ای دارد در جهت دنبال نمودن فکر محو نقشه شبستانهای ستوندار در جبهه شرقی و غربیست .

در این مرحله شاید بدلیل ضعف ساختمان اقدام به تقویت ستونها میشود تا حدی که جزرها و دیوارهای قطور جایگزین آن میشود (۵۳) ستونهای بر حیاط در جبهه شرقی جز ستونهای کنج حیاط بطور کلی تخریب میگردد و ستونهای داخلی گاه در داخل جزرها ادغام میشود . گرچه جز زمیندیهای جدید در این مرحله تا حدی منعکس کننده بافت ستونبندی

مسجد اولیه ایست ولی اتفاقی که رخ میدهد این است که محوری ها حرزهای جدید دچار جابجائی میشود . بدون آنکه بر صحن تغییری شدید آید .

طبعاً " در این مرحله ساختمانی طاقهای گهواره‌ای مسجد اولیه که بر روی ستونها استوار بوده دچار تغییر کلی میشوند تنها قسمتهای مختصری از آن باقی میماند که قابل نگهداری در نظم جدید بوده است . در نظم جدید پوششها غالباً بصورت گهواره‌ای بازسازی میشود .

مطمئناً " این اقدام ساختمانی گسترده در جبهه شرقی و غربی قبل از ایجاد ایوانها در این دو جبهه بوده است . هنوز بر ما معلوم نیست که دلیل این نوسازی چه بوده است . آیا این دو جبهه از مسجد بر اثر نشست زمین (بعلمت وجود نقب ها و قناتها (۵۴) و شاید هم حادثه‌های نظیر زلزله دچار آنچنان ضایعه‌ای شده بوده که نگهداری وضع سابق عملاً " ممکن نبوده ؟ و یا اینکه تغییر سلیقه زمان باعث این دگرگون اساسی شده است ؟ و یا اساساً " با توجه به ضعفهای ساختمانی که شبستانهای ستوندار مرتباً " با آن مواجه میشده است . از این شیوه ساختمانی سلباً اعتماد شده و انتخاب شیوه ساختمانی استوارتر مورد نظر قرار گرفته است ؟ (۵۵)

۴- چهارمین مرحله مهم ساختمانی را در مسجد باید مربوط به احداث ایوانهای شمالی ، شرقی و غربی دانست . در پی گردیها مشاهده شد که ساختمان ایوان شمالی و بانضمام غرفه‌های شمالی غربی و شرقی آن مربوط به یک زمان و مستقیماً " بر روی آثار مسجد اولیه بنا شده است و فعوای کتیبه ۹۴۶ به طن قوی با واقعیت تطبیق میکند . در ساختمان ایوان شمالی جز در پوشش طرح ایوان جنوبی بمیزان زیادی مدنظر بوده است با این تفاوت که ساختمانهای اطراف ایوان بصورت دو طبقه ساخته شده میشود . و دو طبقه شدن این بخش از مسجد با احتمال زیاد بتدریج در سایر قسمتهای مسجد

بن مسجد در سراسر این سمت گسترش مییابد و حسینیه پیوسته
بن بوجود می‌آید.

ساختمان مدرسه متصل به مسجد و واقع در گوشه شمال
غربی را نیز در زمره اقدامات ساختمانی همین دوره باید
دانست (۵۸)

منعکس میشود ساختمان دو ایوان شرقی و غربی با انتخاب
راه حلی مشابه یکدیگر ساخته میشود (۵۶) بدین معنی که دو
دهانه میانی از شش دهانه بر حیاط برای دهانه ایوان انتخاب
میشود سپس با حذف جز وسط و قطور نمودن جرزهای طرفین
ساختمان ایوانها برپا میشود (۵۷)
با احتمال زیاد همزمان با ساختمان ایوان شرقی و یا قریب

● زیر نویس‌ها:

۱) ابوالقاسم رفیعی مهربادی در کتاب خود "آتشکده اردستان" چاپ آتشکده سال ۱۳۳۶ بخش

اول صفحه ۲۳ محلات اردستان را بناهای زیر یاد میکند:

۱- رامیان ۲- فهره ۳- جون ۴- حساب الرحی (برار) ۵- محال ۶- لب جوی کوشک ۷- بازار ۸- کیودان.
در صفحه ۲۴ همین کتاب درباره محله محال میگوید محال چون از چند محله مرکب بوده محال خوانده
شده است. زیرا مهمترین محله اردستان همان محال است.

۲) چنانکه در هر مورد بیان خواهد شد در هر قسمت از مجموعه که ضرورت کارهای تعمیراتی کاوشها
را الزام آور ساخت در سطح زیر بنا به آثار قبلی برخورد شد.

۳) ایرج افشار در مقدمه خود بر ترجمه المسالك المعالک ابواسحاق ابراهیم بن محمد السفاری الاصطخری

معروف به کرخی (صفحه ۱۱) انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب تهران (۱۳۴۷) بر این نکته اشاره دارد
که "اصطخری دو کتاب یکی بنا صور الاقالیم (اقالیم) و دیگری موسوم بمسالک المعالک تالیف کرد. و
این هر دو کتاب ماخوذ از صور الاقالیم ابوزید بلخی است" در همین مقدمه فوت اصطخری ۳۴۶ و فوت
ابوزید سهل بلخی ۳۲۲ هجری قمری ذکر شده است.

از اینرو ملاحظه میشود که عبارت "در هر محله‌ای قلعه‌ای و در هر قلعه‌ای آتشکده‌ای عبارتست
با احتمال زیاد که توسط ابوزید بلخی در قرن سوم - چهارم هجری گفته شده و توسط مورخین دیگر تا قرن
نهم تکرار گردیده است. با این تفاوت که فیروز آبادی در نقل گفته متقدمین خود احتمالاً "اشتباهی
مرتکب شده چون یا قوت از قول اصطخری چنین نقل کرده که "..... در وسط یکی از قلعه‌های محلات
آتشکده‌ایست" و نه در هر قلعه‌ای آتشکده‌ای.

۴) نقل از کتاب آتشکده اردستان صفحه ۱۳ - آقای رفیعی در نقل گفته اصطخری (مورخ قرن سوم

و چهارم هجری) و در صفحه ۱۷ آتشکده عین همین گفته را یا قوت حموی گوید از قول اصطخری در مجلد
اول کتاب معجم البلدان نقل شده.

۵) صفحه ۱۴ کتاب آتشکده اردستان نقل از کتاب نزهت الادهان فی تاریخ اصفهان.

۶) آقای رفیعی در صفحه های کتاب خود که آن اشاره شد درباره قلعه چنین گوید ".....
دراثر مرور زمان و ویرانی قلعه مزبور از طرف حاج محمد جعفر آباده مجتهد معروف (اواخر قرن سیزدهم
هجری) بتلمید خود سید میرزا اردستانی که از علمای محل بوده واگذار گردید . ناسرده اخیر هم به
مصطفی قلیخان سهام السلطنه غرب (به صفحه ۲۵۸ بخش دوم همین کتاب مراجعه شود) فروخته وتبدیل
بباغ گردیده است و فعلا " معروف بباغ قلعه است " و در صفحه ۲۵ همین کتاب درباره شرح قنات ارونه
میگوید " ..... مظهر قنات ارونه در محله محال و در قلعه میان شهر بوده است " که فعلا " به
باغ قلعه معروف است .

۷) مگر آنکه تصور کنیم که این قلعه که در قرن سیزدهم از آن یاد میشود تمام مساحت قلعه مورد نظر
اصطخری و دیگر مورخان پس از او نبوده بلکه بخشی از آن بوده و آتشکده را شامل نمیشده .

۸) زیر زمین شمال شرقی که بخشی از آن به زیر کوچه پشت نستان ادامه دارد . بله ای که در
نستان شمال غربی یافت شد که تا زیر حیاط ادامه دارد .

آثار ساختمانی خشتی به خارج مسجد و تاحسینیه ادامه دارد . اطلاع ما تا این حد است چون ردیابی
تا پشت دیوار مسجد فعلی در حسینیه ادامه یافت و احتمال ادامه ساختمان بصورت گسترده ای وجود دارد

۹) آثار ایران - از نشریات اداره باستانشناسی بتصحیح و اصلاح : علی پاشا صالح استاد دانشگاه
تهران جلد اول - جزوه دوم چاپخانه مجلس ۱۳۱۶ - خورشیدی - مساحت قدیمی ایران . موضوع
سخنرانی آندره گدار در کنگره صنایع ایران (شهریور ماه ۱۳۱۴) ترجمه محمد نفی مصطفوی صفحه ۹۸-۱۰۸
و نیز مقاله اردستان و زواره از آندره گدار در همین شماره صفحه ۱۲۳ تا ۱۵۱ -
(۱۰) صفحه ۱۴۴ و ۱۴۵ مقاله فوق .

۱۱) رفیعی - پوپ .....
.....

۱۲) آنچه در این گزارش ارائه خواهد شد شکل نهایی ندارد و صرفا " عرضه نتایج بررسیهای انجام
یافته از سال ۱۳۵۳ تا به امروز است در جریان انجام تعمیرات آن که هر سال بمدت سه الی چهار ماه
علت محدودیتها با آهنگی کند صورت گرفته است .

۱۳) سرزمینهای خلافت شرقی (۱۹۰۵) تالیف لسترنج (۱۸۵۴-۱۹۴۴) ترجمه محمود عرفان
انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب (۱۳۳۷) صفحه ۲۲۴ .
لسترنج در نقل این قول از اصطخری منبع خود را ذکر نمینماید .

۱۴) آتشکده اردستان صفحه ۱۴ ترجمه و نقل از کتاب احسن التقاسیم (تالیف ۳۷۵)

۱۵) نقل از آتشکده اردستان صفحه ۱۹ و ۳۲

۱۶) " اودلف که این شهر (کرج) با نسبت داده شده هم سردار معروف و هم شاعری از ملازمین
دربار هارون الرشید (وفات ۱۹۳ هـ - ق) و پسرش مامون (وفات ۲۱۸ هـ - ق) بوده است .

ابودلف و خاندانش در این ولایت و ناحیه اطراف برج که در دوازه فرسخی اصفهان واقع بوده اقامت داشته‌اند و خلیفه آنها را با آنها تیول داده بود بطوریکه مبلغی همه ساله به خلیفه بپردازند و از همه مالیاتهای دیگر معاف باشند . " سرزمینهای خلافت‌های شرقی صفحه ۲۱۴ ، ۲۱۳

(۱۷) این تفاوت مختصر مربوط به اصلاح قبله مسجد اولیه است .
(۱۹، ۱۸) از روی آثار باقیمانده از ساختمان اولیه مسجد میتوان اظهار داشت که پوشش شبستانها که بر روی ستونها استوار بوده است بصورت طاقهای گهواره‌ان، عمود بر اضلاع حیاط بوده است .
(۲۰) قطر ستونهای گرد به ۱۲۵ سانتیمتر بالغ میشود در صورتیکه قطر سایر ستونها ۱۱۵ سانتیمتر در سایر شبستانها میباشد .

(۲۱) لازم به یاد آوریم که قطر ستونهای مسجد جامع نائین و اصفهان حدود نود سانتیمتر است .
(۲۲) آجرهای بکار رفته در ساختمان ستونهای شبستان جنوبی آجرهایی با ابعاد $۲۲ \times ۲۴ \times ۸$ سانتیمتر میباشد و تنه‌بخشی از مسجد بود که این نوع آجرها در آن بکار برده شده است (البته تا آنجا که بررسیهای ما نشان میدهد)

(۲۳) گچ‌بریهای ستونهای شبستان شمالی که تنها بقایای آن در ارتفاع ۲۵ سانتیمتری قاعده آن باقیمانده با ظرافتی کمتر تداعی کننده گچ‌بریهای مسجد جامع نائین است . و بنظر من قدمتی بیش از آن دارد .

(۲۴) همانگونه که در دیوار غربی مسجد بخاطر محدودیت‌های زمین ، کجی‌هایی دیده میشود با احتمال قوی بعلمت همین محدودیتها این اعواج در دیوار شرقی بخصوص در نیمه جنوبی آن وجود داشته . وجود دیوار حشری در محدوده شرقی و زیر کف سلجوقی در این بخش این احتمال را تقویت مینماید .

(۲۵) پس از احداث گنبد در دوره سلجوقی
(۲۶) با احتمال زیاد در دوره صفویه و همزمان با احداث ایوان میرحمله (شرقی) بوده است .
(۲۷) در نقشه و ترکیب ساختمانی این بنا هیچگونه ارتباطی را نتوانستیم با نقشه مسجد اولیه بسایم . از اینرو تصور می‌رود که ساختمانی مجزا بوده است شاید ساختمان مناره در دوره سلجوقی دسترسی باین فضا را از شکل اولیه خارج ساخته باشد .

(۲۸) این کیفیت در مسجد جامع نائین و بالاخص در مسجد جامع اصفهان (دوره عباسی) نیز مشاهده میشود .

۳ و ۲۹ (صفحه ۱۴۳ تا ۱۵۱ و نیز صفحات ۱۰۳ و ۱۰۴ و ۱۰۷ مقاله مساجد قدیمی ایران از آندره گدار در نشریه آثار ایران از نشریات اداره باستانشناسی جلد اول جزء دوم ۱۳۱۶ چاپخانه مجلس ترجمه محمد تقی مصطفوی

(۳۱) این کتیبه که توسط آندره گدار مورد دقت قرار نگرفته " رجوع نمود به صفحه ۱۴۷ مقاله مساجد

فدیچی ایزان ترجمه محمد تقی مصطفوی) و توسط آقای هنرفر ناصحیح خوانده شده (رجوع شود به صفحه ۲۱۹ گنجینه آثار تاریخی اصفهان تالیف دکتر لطف اله هنر فر ۱۳۴۴) براهمنائی آقای حاج سید نصراله هاشمی قرائت گردید .

چنانچه ملاحظه میشود ساعی و بانی ایوان در سال ۹۴۶ علی بن احمد الطباطبائی الزواره‌ای بوده و معمار آن حیدر علی معمار اردستانی است بنام حیدر علی بن ذوالفقار معمار اردستانی در دواثر دیگر برخورد مینمائیم یکی در ایوان شرقی مسجد جامع گز اصفهان (رجوع شود به صفحه ۱۹۰ / ۲۱۹ کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان تالیف دکتر هنر فر که مربوط میشود بسال ۹۵۲ هجری قمری و دیگری در امامزاده محروق نیشابور (رجوع شود به صفحات ۳۰۱ و ۳۰۳ جلد اول آثار باستانی خراسان تالیف عبدالحمید مولوی)

(۳۲) این سنگ نوشته فعلاً " در مسجد جامع اردستان محفوظ است و قرار است در موزه اردستان ویا پس از بررسی در محل خود نصب گردد .

(۳۳) آقای رفیعی در کتاب خود آتشکده اردستان صفحه ۳۲ درباره سلطان بیک چنین گوید :
سلطان بیک از معاریف حکام شاه طهماسب بوده و نامبرده تکیه‌ای در دشت محله را میان ساخته که خود در آنجا مدفون است و بر لوح قبر او نوشته شده :

در دوره ظهور شاه طهماسب ولی شد بانی صفا سلطان بیک

(۳۴) صفحه ۳۱ کتاب آتشکده اردستان

(۳۵) آتشکده اردستان در صفحات ۳۱ و ۳۲ و ۲۴۶ و ۶۲۲ از شخصیت جمله الملک و خانواده او ذکر می‌ماید و بطور خلاصه میگوید که میر محمد سعید میر جمله و پسرش و میر محمد امین از شخصیت‌های محله محال اردستان در نیمه دوم قرن یازدهم هجری میباشد که در دربار هندوستان مقام و منزلتی یافت و دوره اقتدارش از سال ۱۰۶۰ تا ۱۰۷۲ هجریست و پس از فوت میر جمله در سال ۱۰۷۲ پسرش میر محمد امین بجای او استقرار یافت (صفحه ۲۴۹ همین کتاب) و به تمشیت امور پرداخت و پس از چند سال دشمنانش شانی که بر بستر خوابیده بود آب به منزلش بسند و در آب خفه شد .

(۱) در کتاب آتشکده اردستان صفحه ۳۲ درباره ساختمان ایوان غربی چنین آمده است : که " قسمت غربی مسجد که در این زمان (۱۳۳۶) سقف ایوان آن خراب شده بانی آن معلوم نیست بعضی میگویند امیر محمد مهدی معروف به حکیم الملک اردستانی معاصر اورنگ زیب معاصر پادشاه هندوستان ساخته است . مشارالیه بانی مدرسه کاسه گران یا حکیمیه یا شمسیه اصفهان در سال ۵ - ۱۱۰۳ هجری قمری میباشد و مدرسه نیم آورد (۱۱۱۱ ه . ق) صفحه ۵۹۴ آتشکده اردستان نیز از آثار این مرد خیر است (رجوع شود به کتاب آتشکده اردستان صفحه ۲۲۸ ، ۲۳۰ ، ۵۹۳ تا ۵۹۸)

(۲) دوران شکوت و مکتت حکیم الملک اردستانی :

Islamic Architecture C. First period Eric Shroeder

شرودر میگوید بدون شک جزایوان جنوبی سایر ایوانهای مسجد جامع اردستان دارای سقفهای صغویست با لااقل در اوائل دوره صفویه تعمیر گردیده است .

۳۹) سقوط سلجوقیان عراق ۵۹۰ هجری قمری اصفهان در سال ۵۹۲ هجری بتصرف تکش بن ایل ارسلان خوارزمشاه درآمد و در سال ۶۱۴ تمام بلادری و اصفهان (حبال) در اختیار خوارزمشاهیان بود . تصرف اصفهان توسط طغرل سلجوقی در محرم سال ۴۴۳ هجری بود .

۱) چنانکه خواهیم دید در ساختمان سردر جنوب غربی بنویه خود تغییراتی در دوره‌های بعد حاصل شده که آنرا از هیات اصلی خارج ساخته است . با ذقت بر روی ساختمان سردر ساختمان مشاهده میشود که طاق سردریازسازی شده و دو جرز طاق نما دار طرفین سردر ارتفاع نهائی خود را ندارد و میزانی از آن خراب شده است .

۴۱) همانگونه که قبلاً " نیز اشاره شد اصولاً " ستونهای شبستان جنوبی قطورتر از ستون های دیگر در سایر شبستانهای مسجد است و این تنومندتر بودن ستونهای شبستان جانب قبله موضوعی است که در مسجد تاریخانه و فهرج نیز دیده میشود .

۴۲) پوشش دالان در جریبان تعمیرات نیم قرن اخیر با الحاق لنگه طاقهایی بر زیر لنگه طاقهای اصلی و پوشاندن جرزها (برای تقویت کلی بنا) تا حدی از نظر پنهان شده است . بررسیها نشان میدهد که این الحاقات بعلت آنکه کمک موتری به حفظ اصل بنا نمینماید قابل حذف است و بازگرداندن ساختمان بشکل اصلی از طریق برداشتن الحاقات مشکلی بوجود نمی آورد .

۴۳) در مسجد جامع فهرج ، نائین و تاریخانه دهانه میانی نمای شمالی بی تغییر مانده و ریتم دهانه‌های دیگر را تکرار میکنند . از این نظر مسجد جامع اردستان با مسجد جامع اصفهان شباهت پیدا میکند . مسجد جامع اولیه اردستان در طرح خود مانند سایر مساجد اولیه که از آن ذکر شد فاقد دهانه گشادتر میانی در جبهه های شرقی و غربی است .

۴۴) این بدان مفهوم است که محور قبلی مقصوره مسجد اولیه با محور قبلی گنبد قرن ششم هجری تا میزان زیادی تطبیق میکند و تغییر عمده‌ای بآن داده نشده است .

۴۵) مشابه آنچه که در مسجد جامع نائین دیده میشود .

۴۶ و ۴۷) این مستطیل حدوداً " ابعادی برابر ۳/۱۵ x ۳/۷۰ متر داشته است .

۴۸) جز دو ستون D6 ، D7

۴۹) H12 ، B11 ، E11

۵۰) تا محادات بدنه شرقی ایوان شرقی

۵۱) کافست ارتفاع گنبد را با ارتفاع روی معنوره و ارتفاع ایوان را با ارتفاع شیبستان در دهانه مرکزی مقایسه کنید. گرچه ایحاد ایوان و یا ایوانهای عظیم برای صحن به گستردگی صحن مسجد جامع اصفهان متناسب میباید ولی برای صحن مسجد جامع اردستان ایوان جنوبی باید گفت که خارج از مقیاس صحن بوده است. گرچه ممکن است امروزه این وضع عادی بنظر آید.

۵۲) ساختمان مناره را نباید بتوان مربوط به مرحله و یا دوره بعدی (سوم) دانست گرچه شرودریا مطالعه روی مصالح داخلی مناره معتقد است که احتمالا " مناره عزیزی از ساختمان مسجد اولیه سیاه (مراجعه شود به صفحه ۹۵۲ مقاله شرودر پاروقی صفحه ۲۱۵ همین گزارش) خواهد زنده‌ای از نقطه ساختمانی وجود دارد که نظریه شرودر رد میباید که در جای خود بطور جداگانه مطرح خواهد شد.

۵۳) همین اقدام را میتوان در مسجد جامع نائین مشاهده کرد و مشابه آن سیر در بعضی قسمتهای مسجد جامع اصفهان نیز دیده میشود.

۵۴) یک رشته از قنات اروند از زیر ایوان شرقی عبور مینماید و پله‌ای از صحن سلاصاصله پس از ایوان شرقی بآن هدایت میشود. لازم بیاد آوریمت عبور رشته قنات از مساجد جامع سابقه دارد و این پدیده را در مسجد جامع نائین و مسجد جامع نطنز مشاهده میشود. وضع قرار گرفتن پله راه قنات در مسجد جامع و اینکه با معماری ساختمان بنحو ناهماهنگی قرار گرفته این فکر را بوجود می‌آورد که احتمالا " پله مقدم بر تاریخ مسجد باشد. پله با احتمال زیاد تا زمانیکه دایر بوده است و آب داشته مورد استفاده بوده است.

۵۵) باقی‌ساز روی آنچه که از مسجد اولیه برجا مانده است میتوان این اظهار را کرد که ساختمان اولیه مسجد با استفاده از بهترین مصالح زمان ساخته شده و در استقرار پایه‌ها بر روی زمین خوب و مطمئن نهایت دقت شده است. ستونهای باقیمانده از مسجد اولیه دچار هیچگونه عدم تعادل نشده است و در پی گردی سایر ستونهای محو شده مشاهده گردید. که محل استقرار ستون و شالوده آن در نهایت اطمینان است ولی آنچه قابل ملاحظه است این است که عمق ستونهای بر حیاط در شیبستان غربی بخصوص بر خلاف شیبستانهای شمالی و جنوبی دارای آن ابعاد لازم برای مقابله در برابر نیروهای افقی نبوده است و احتمالا " سهمین دلیل این بخش از مسجد زودتر از سایر قسمتها دچار عدم تعادل شده است. یادآور میگردد وجود پشت بندها در ستونهای بر حیاط در مسجد جامع نائین بدلیل کافی نبودن ابعاد ستونها در مقابله با نیروی افقی است.

۵۶) با مطالعه روی سبک ساختمانی نیم طبقه‌ها در سراسر مسجد این احتمال تقویت میشود. اصلا" احداث نیم طبقه را در مسجد جامع اردستان و موارد مشابه میتوان بدلائل زیر دانست:

- رشد جمعیت و مسلمانان شهرها و نیاز به فضاهای سرپوشیده بیشتر برای اجرای مراسم مذهبی.
- استقبال زنان به شرکت در مراسم مذهبی و در نتیجه مطرح شده فضای بیشتر در مراکز عمومی و

مذهبی شهرها .

– تفکیک فضاهای اجرای مراسم مذهبی زنان و مردان از یکدیگر و اختصاص طبقه دوم به زنان .

– احتمال دیگر این است که رواج مذهب تشیع دلیلی برای این پدیده بشمار آید .

(۵۷) بر روی جرزهای طرفین هردو ایوان ترکهایی در میان آن بطور عمودی مشاهده میشود که میزان

افزوده شده به عرض جرز ایوانها را بخوبی میتوان در آن دید .

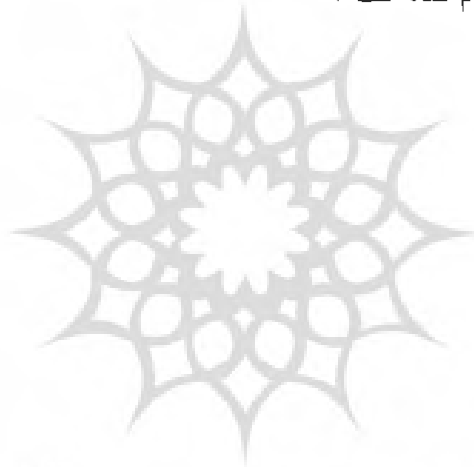
(۵۸) صفحه ۳۵ آتشکده اردستان درباره مدرسه مذکور که معروف به مدرسه حاج حسین نورالدین است

بیانی بشرح زیر دارد :

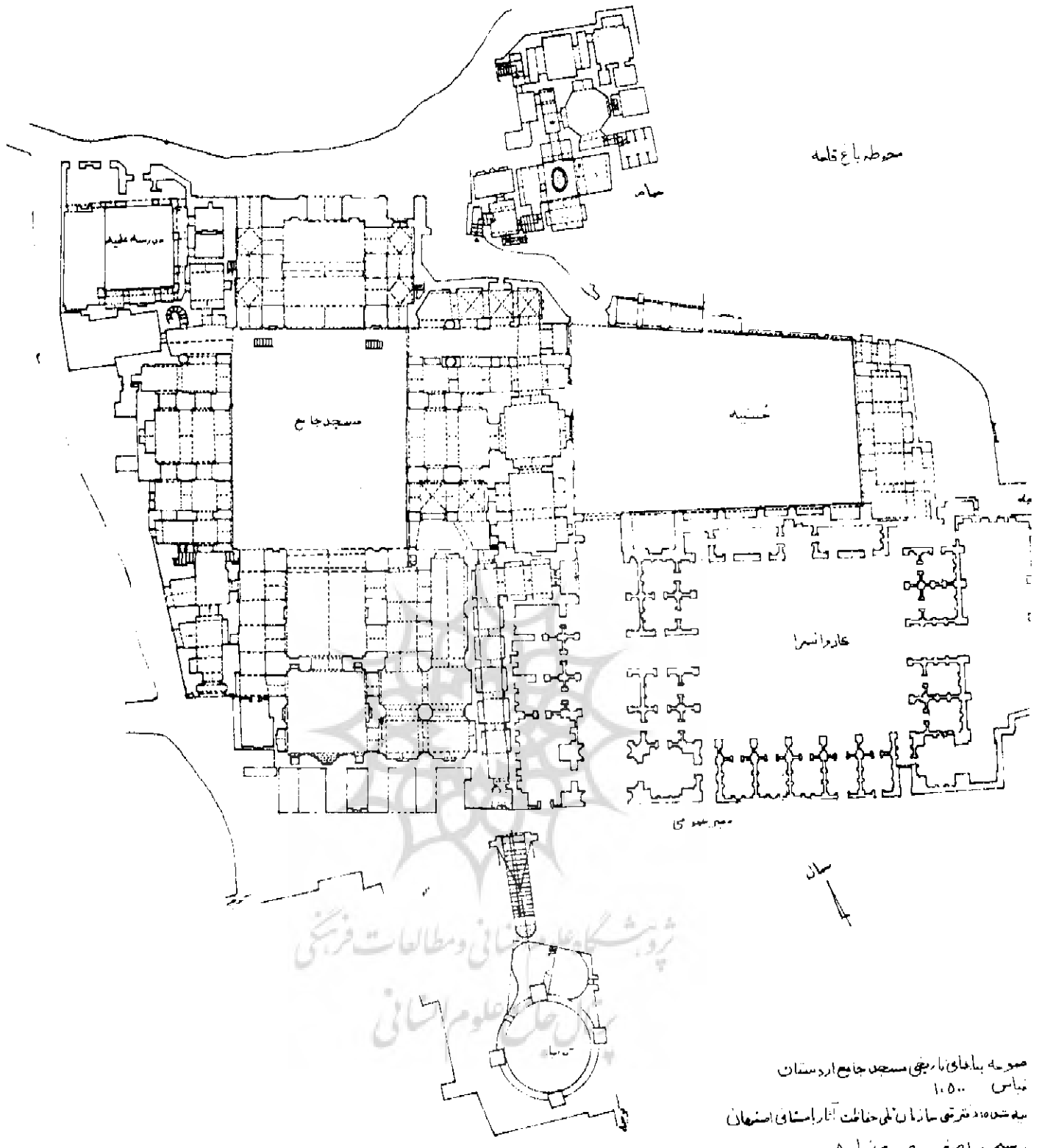
" واقف مدرسه مزبور حاج حسین نورالدین اردستانی است که از مردان خیر و نیکوکار و معاصر

امیرجمله الملک اردستانی است بطوریکه وقفنامه حاکی است عمل وقف و خاتم بنا در تاریخ دهم یکم هزار و

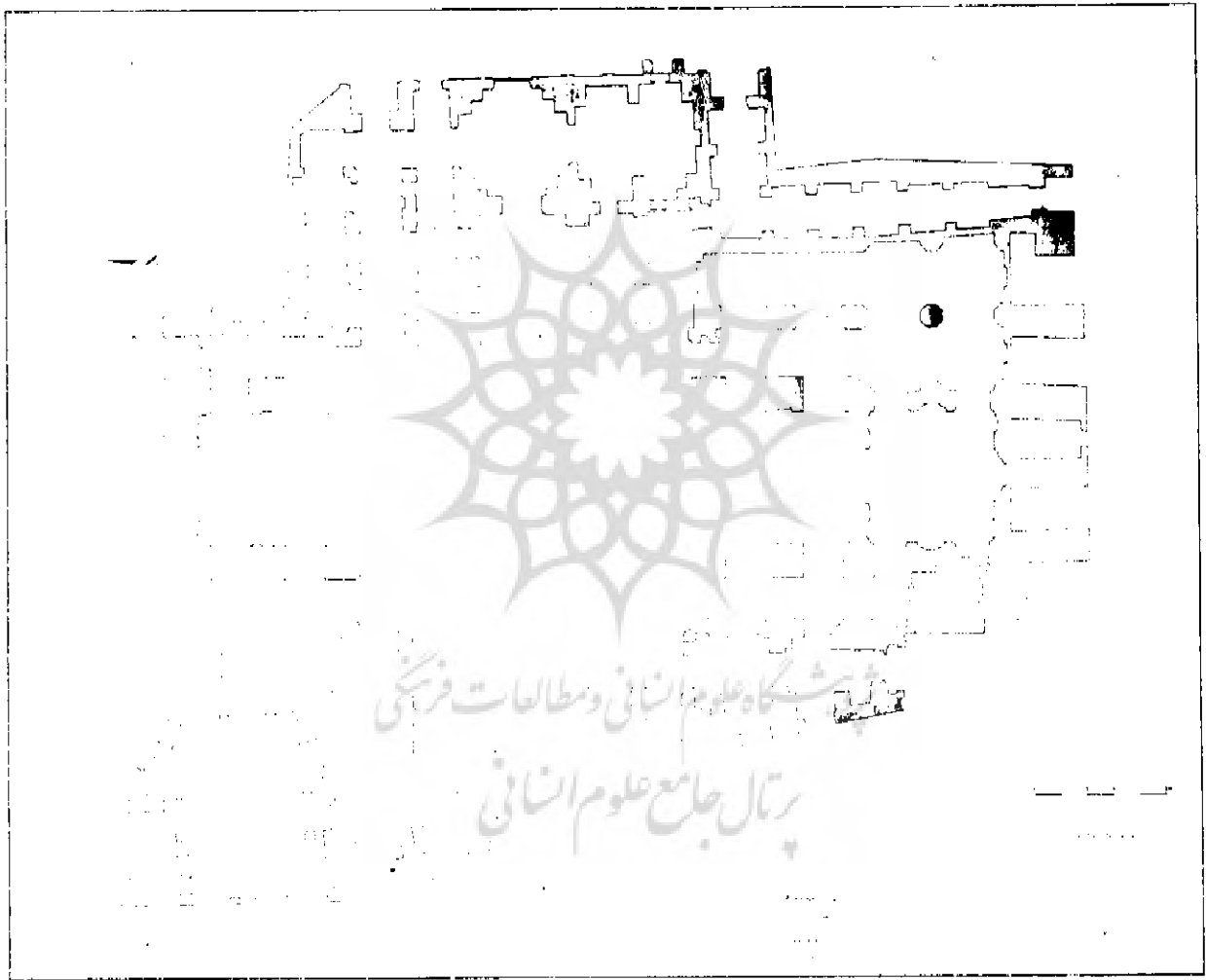
شصت و نه قمری هجری انجام شده است . "

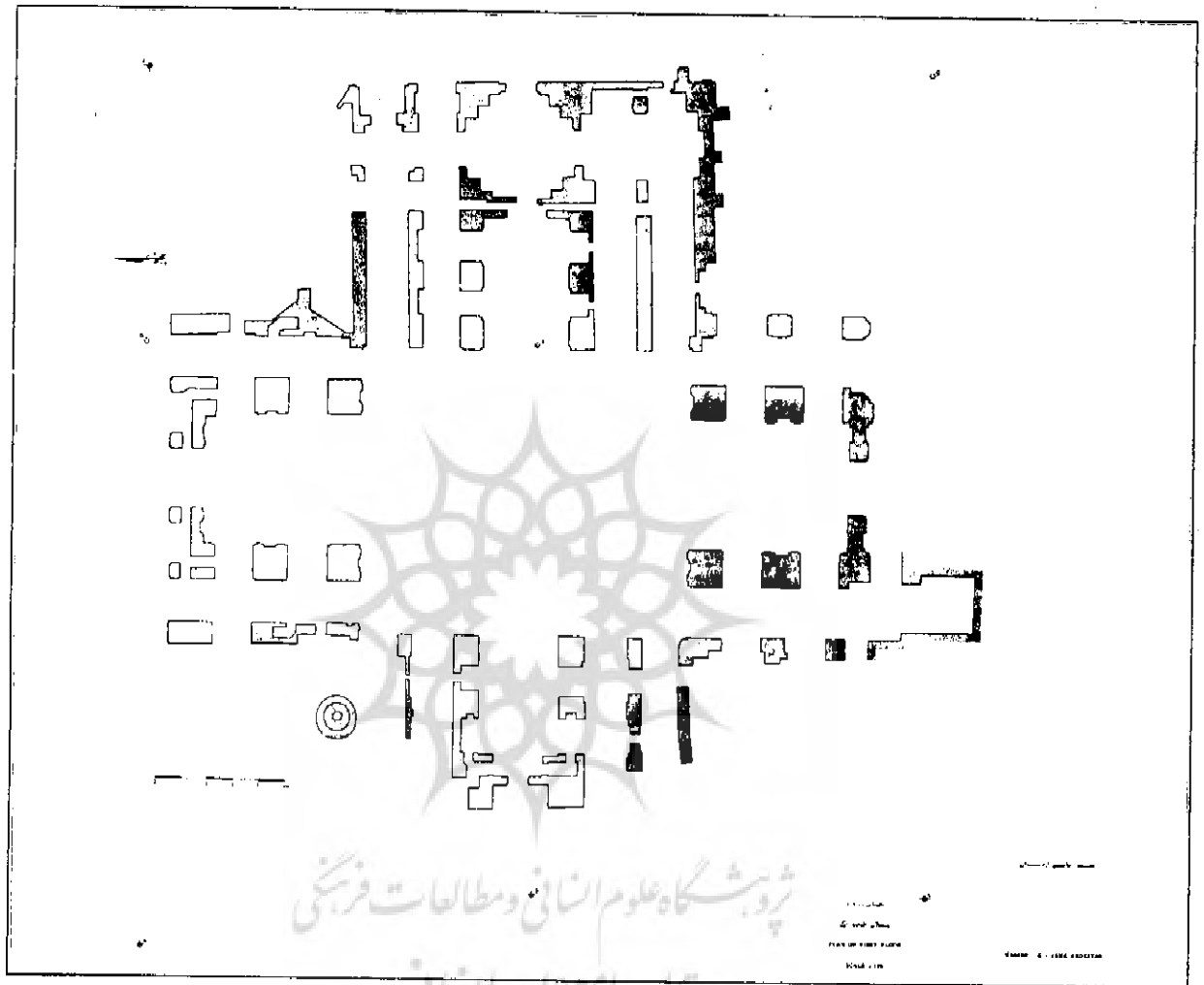

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مجموعه بناهای تاریخی مسجد جامع اردستان
 تپاس ۱۰۵۰۰
 به دستور و تخریب سازان ملی حفاظت آثار استانی اصفهان
 رسم: اصغر رضوی زاده

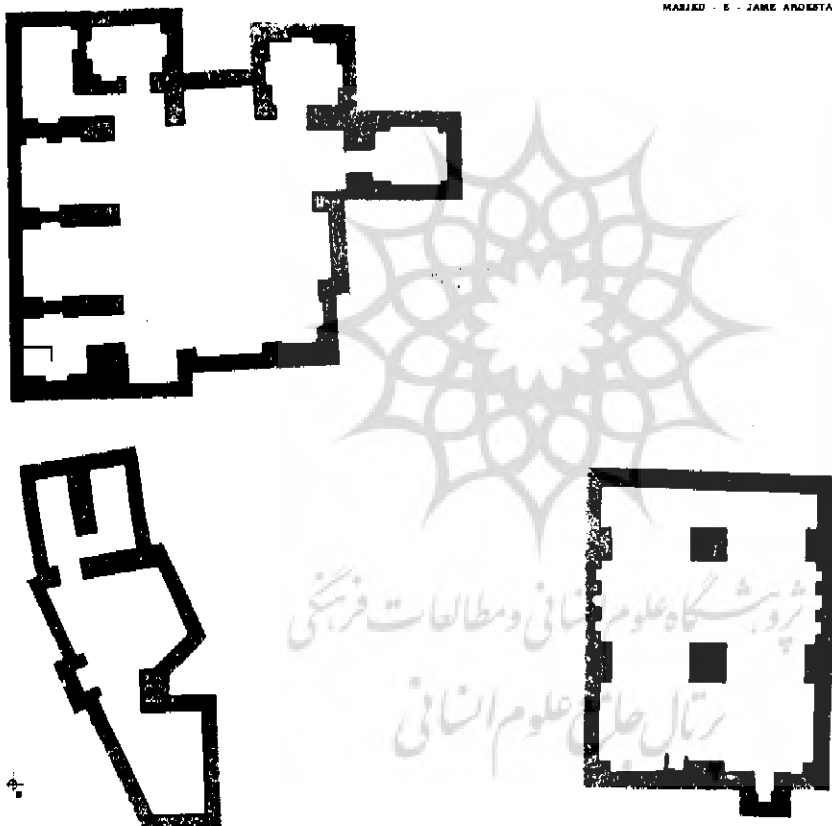

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

PLATE 1

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
MAJLIS - E - KUTUB KHANEH

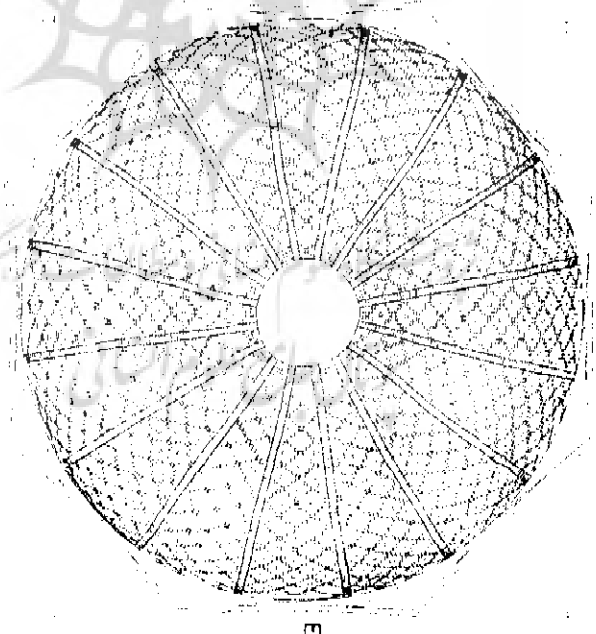
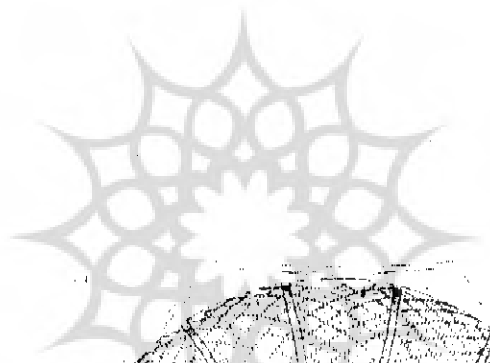
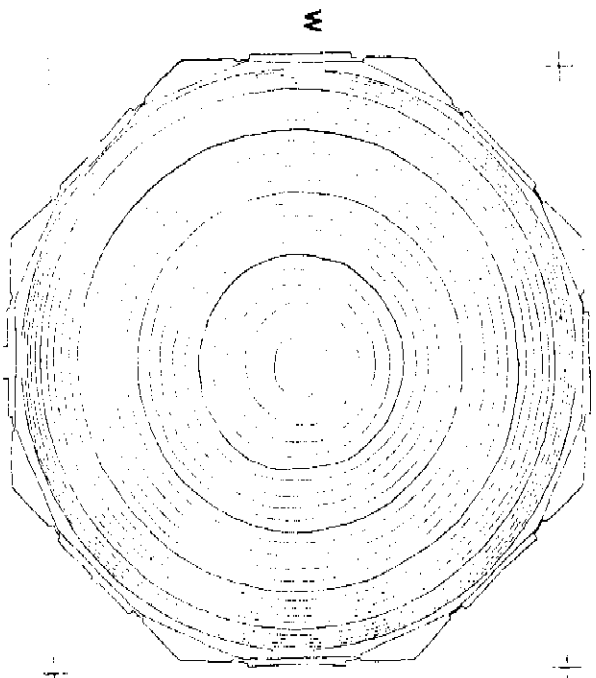

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال ملی علوم انسانی

مقیاس: ۱:۱۰۰
FLOOR PLAN
SCALE 1:100

مسجد جامع اصفهان
برسوزن اصفهان
مطابق ۱۳۰۰

مسجد جامع اصفهان

CUPOLA VIEW
LOOKING UPWARDS
SCALE 1:50

MASJED - E - JAMEH - ISFAHAN

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پیشگاہ علوم انسانی
پتال جامع علوم انسانی

پیشگاہ علوم انسانی
پتال جامع علوم انسانی

W

S

N

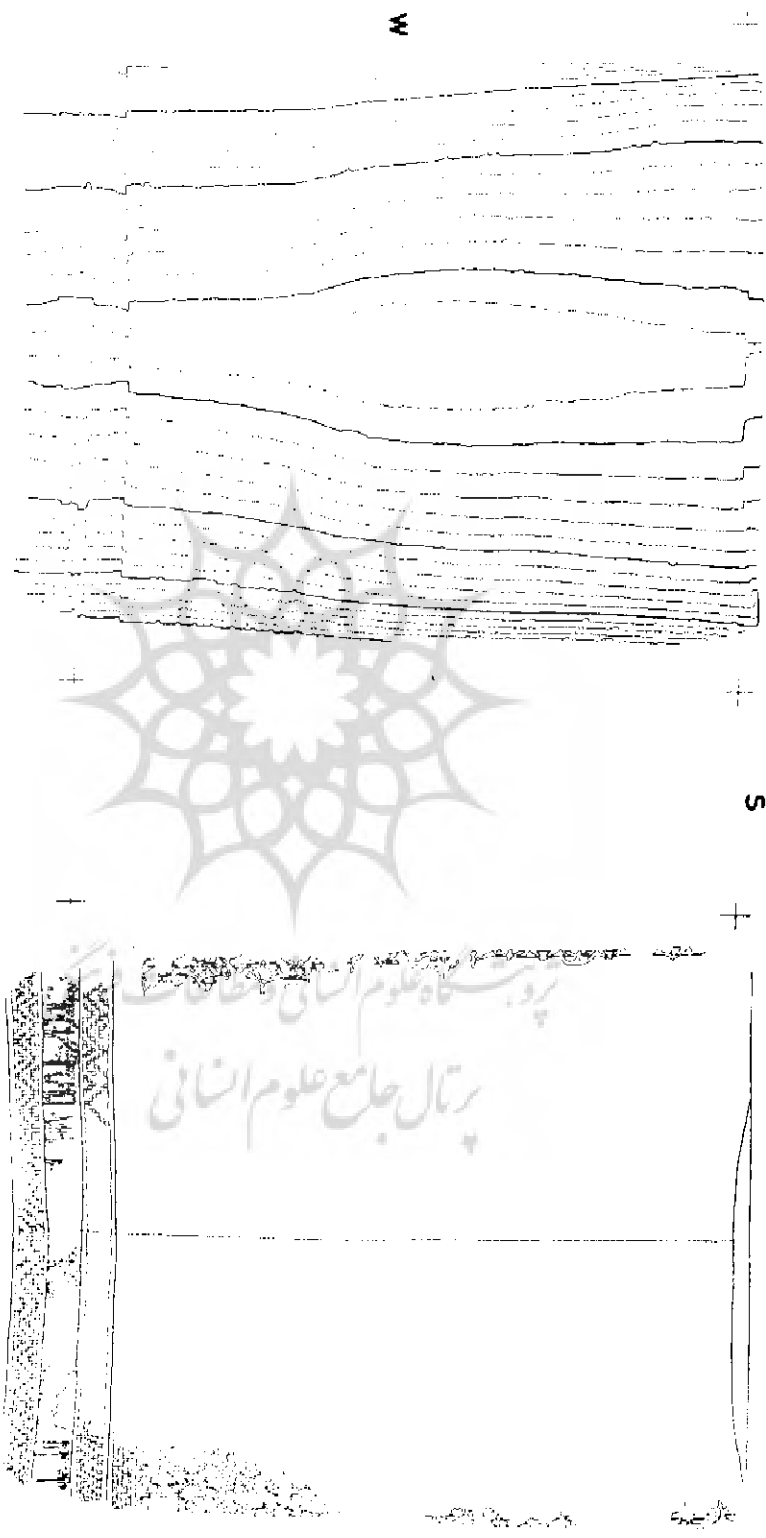
پیشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پتال جامع علوم انسانی

E

نقطہ منظر - شمالی اور جنوبی
مقام: ۱۰۰۰

SOUTH BIVAN CEILING VIEW
SCALE 1/30

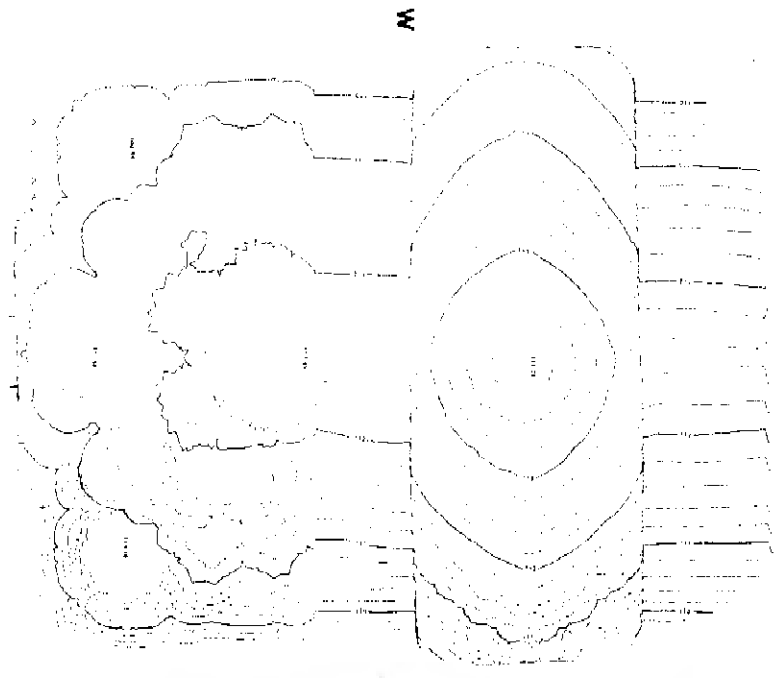
معماری: جامع ادریس

DESIGNED BY: JAMES ANDREWS

مجموعه بناهای تاریخی در تبریز

شماره: ۱۰۰

معماری اسلامی

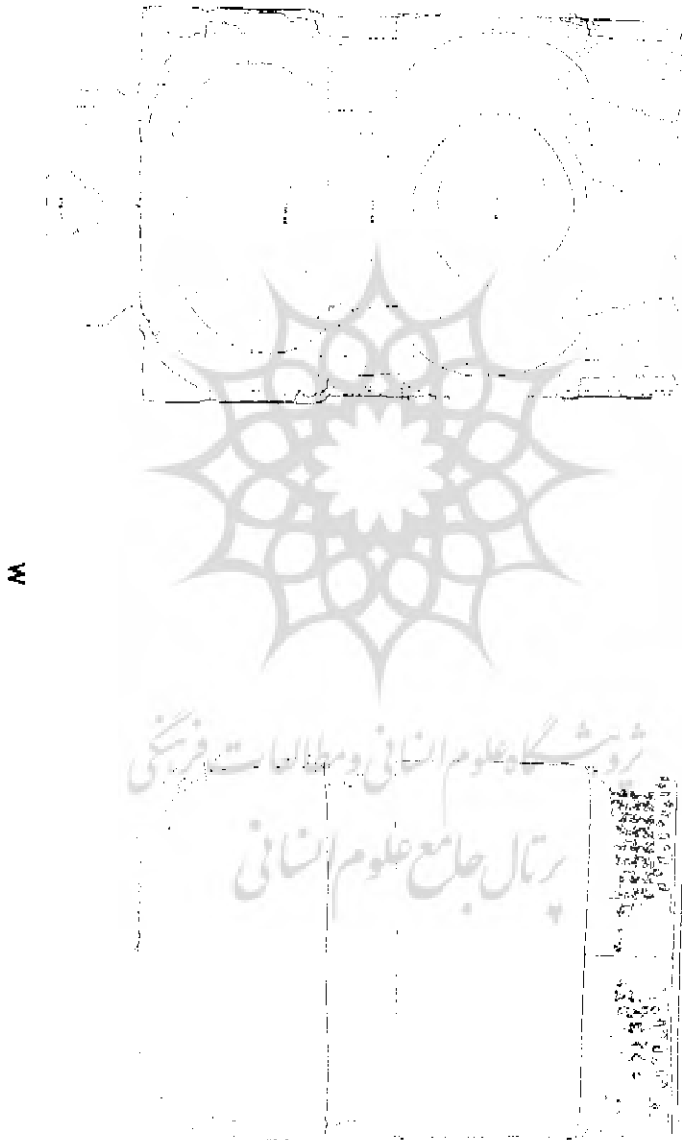
مجموعه بناهای تاریخی در تبریز
مقیاس: ۱/۵۰

معماری اسلامی
مقیاس: ۱/۵۰

MASJID LEYAN BERIBUNG VIEW
NOVA 1380

MASJID - E - JAMBU RAHAYAN

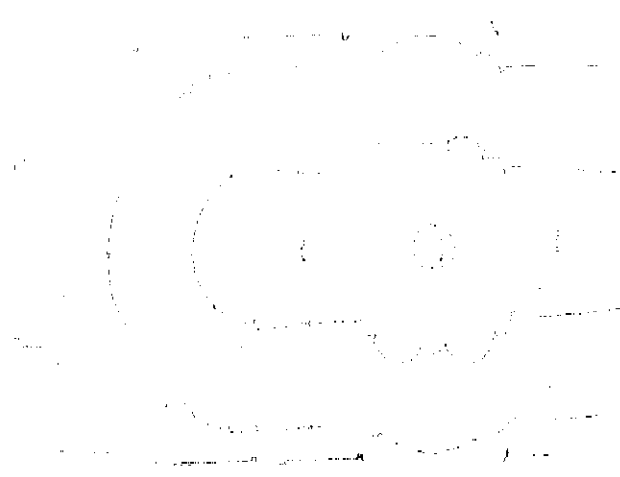
توجه: مساحت کل مسجد ۱۳۸۰ متر مربع است

مساحت کل مسجد ۱۳۸۰ متر مربع است

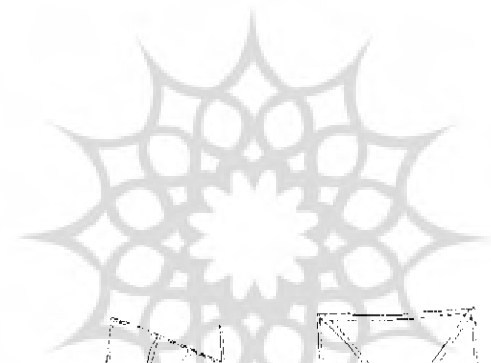
مجلس شورای عالی تحریک

شماره ۱۱۰

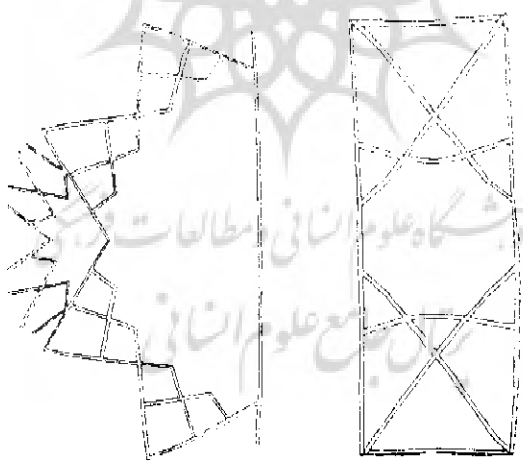
N

W

E

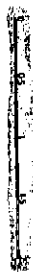
S

مجلس شورای عالی تحریک

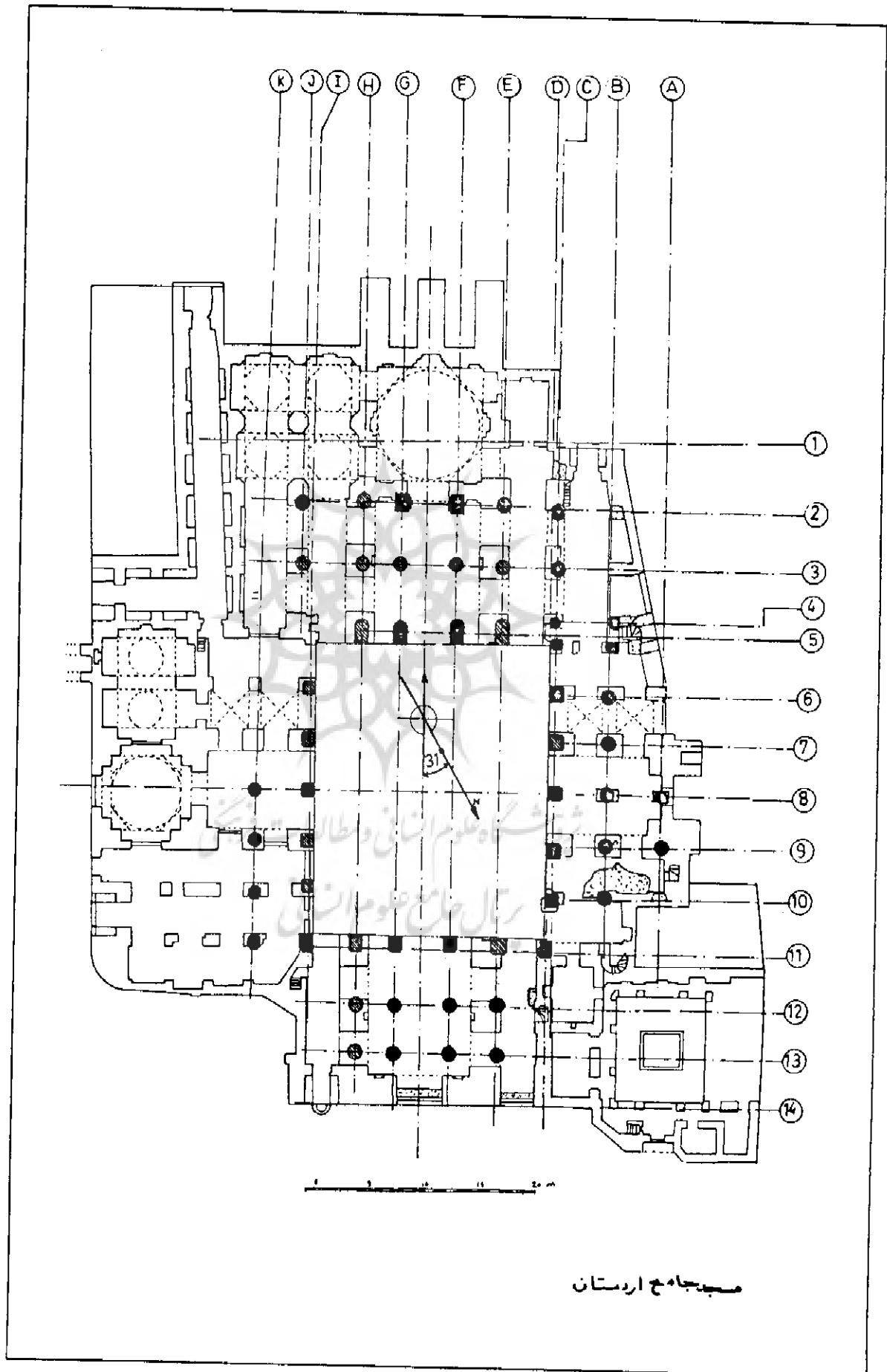
مجلس شورای عالی تحریک

شماره ۱۱۰

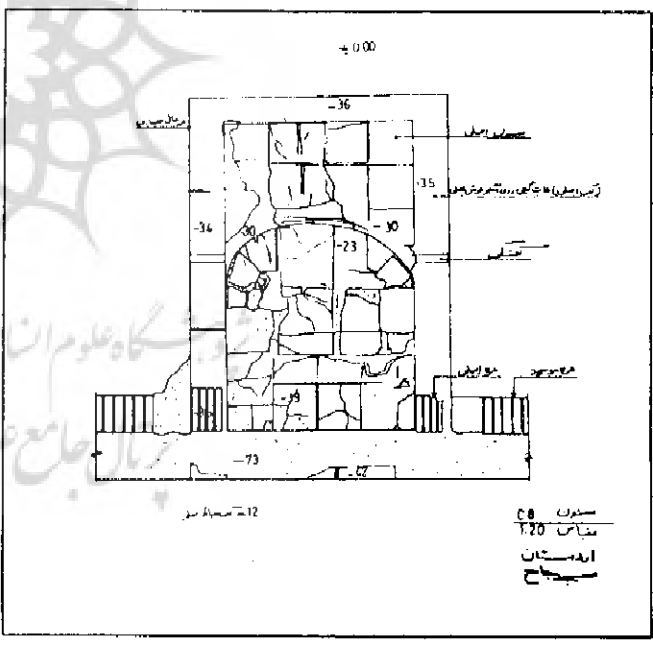
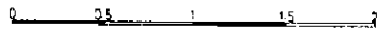
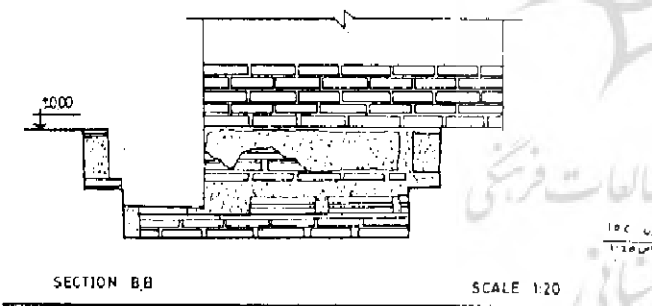
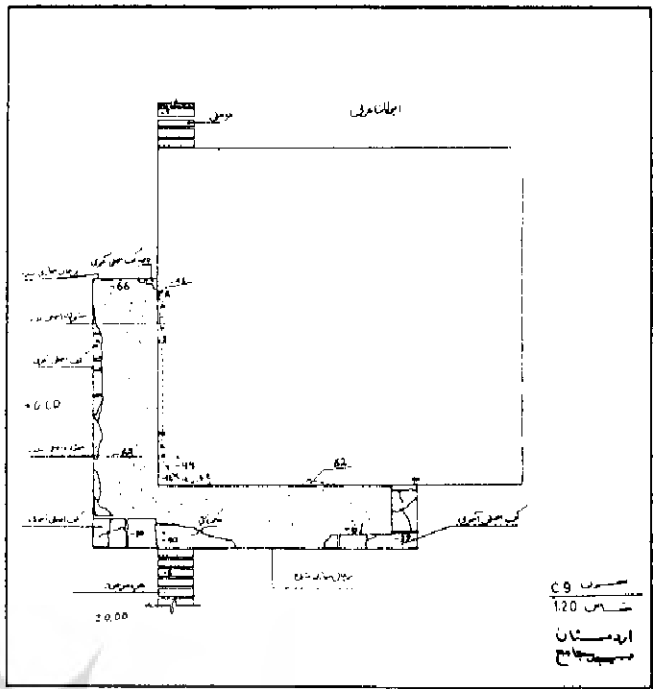
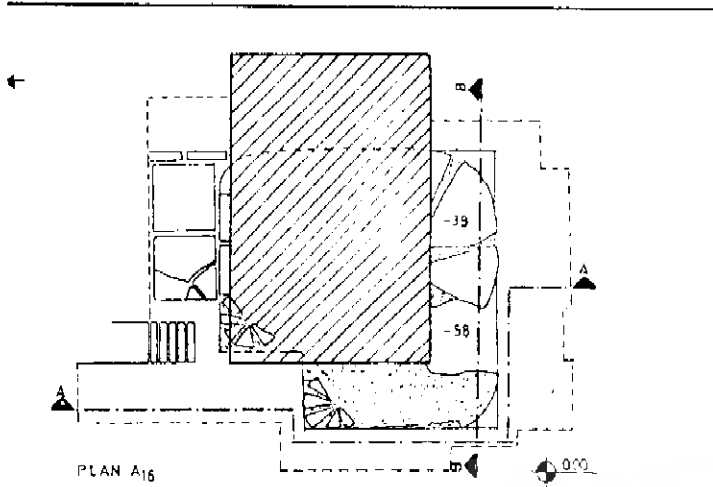
مجلس شورای عالی تحریک

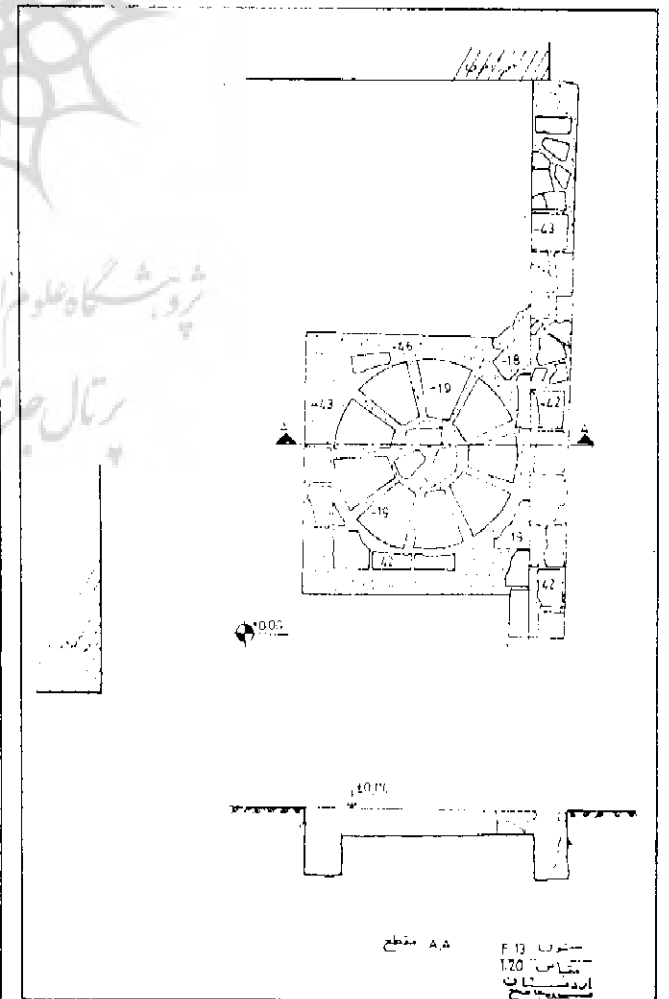
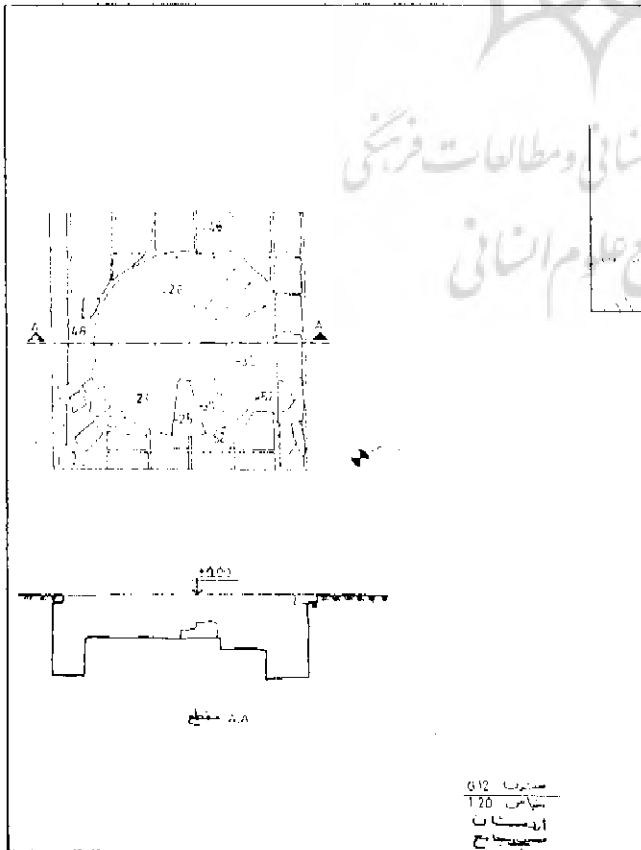
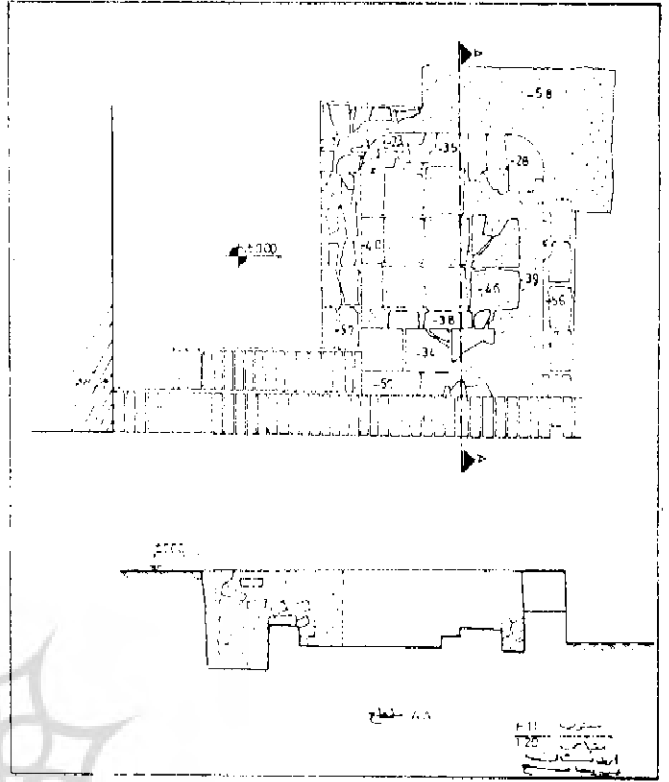
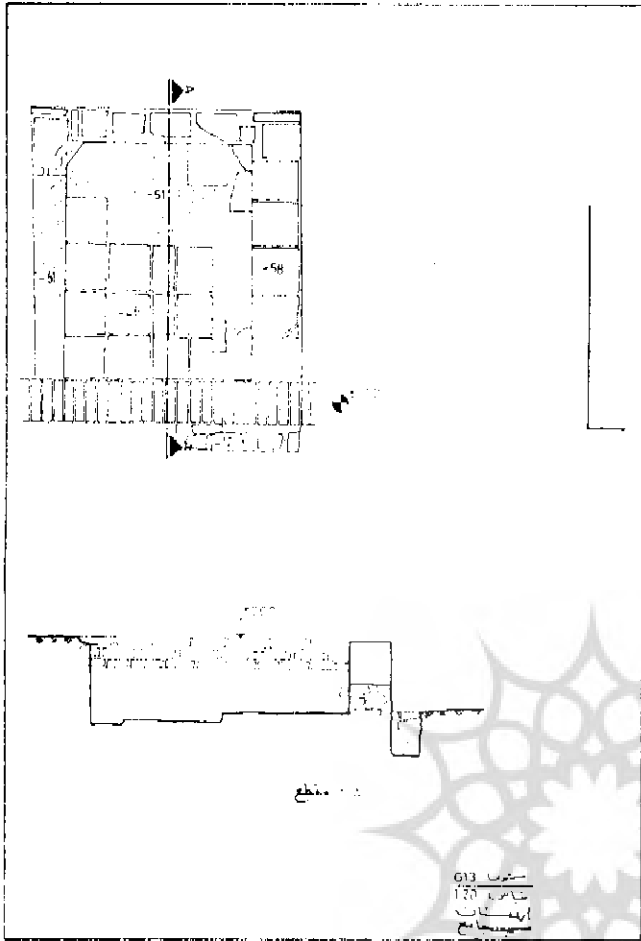

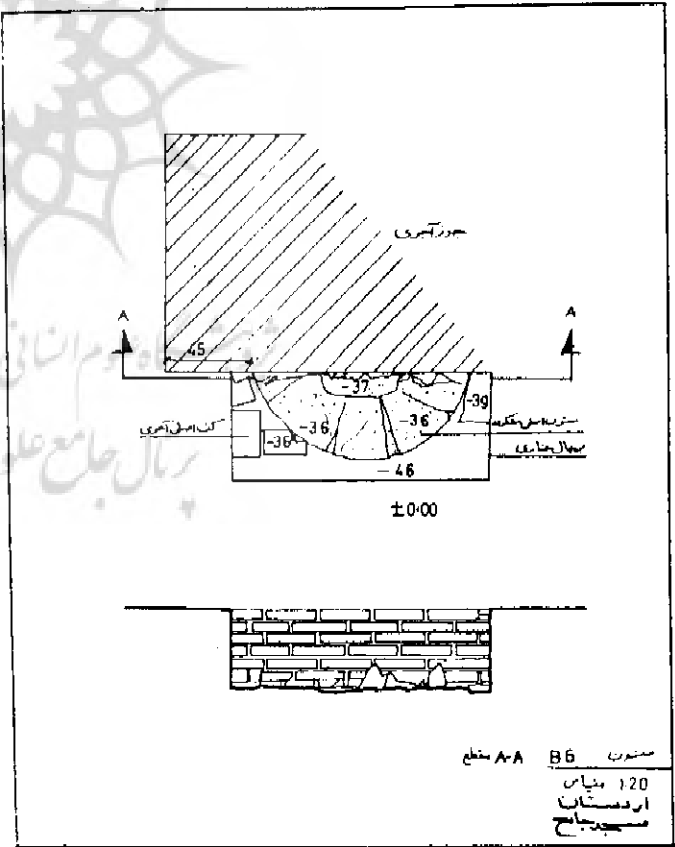
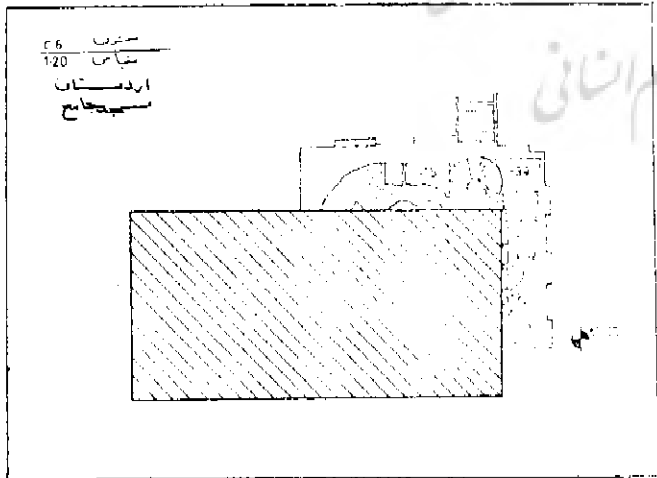
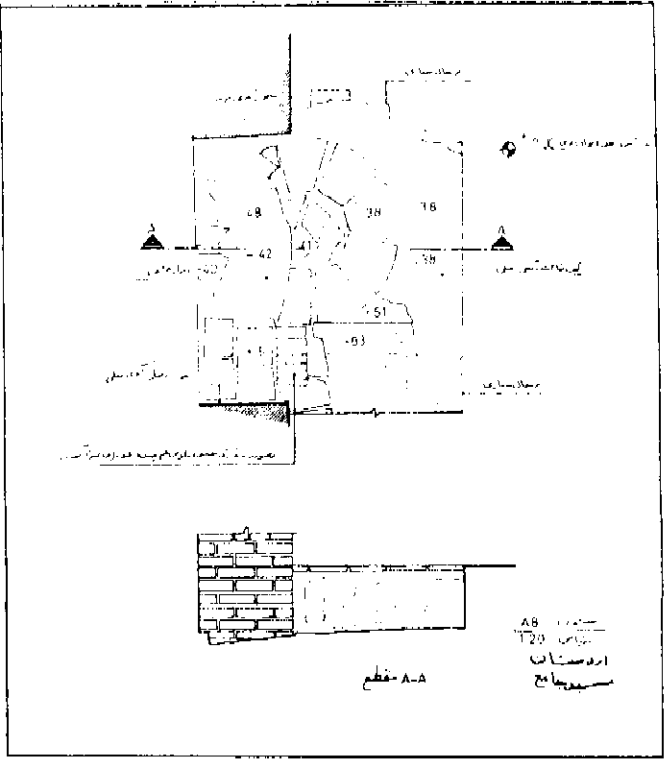
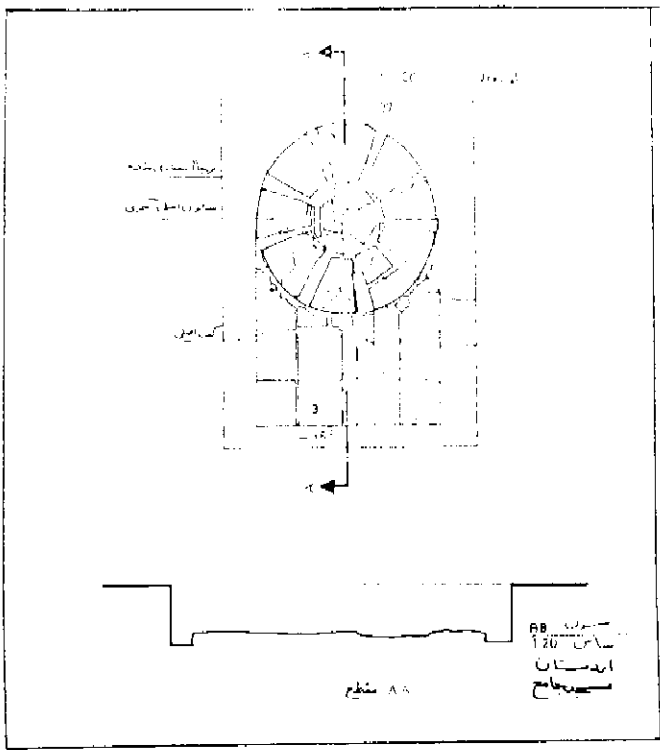

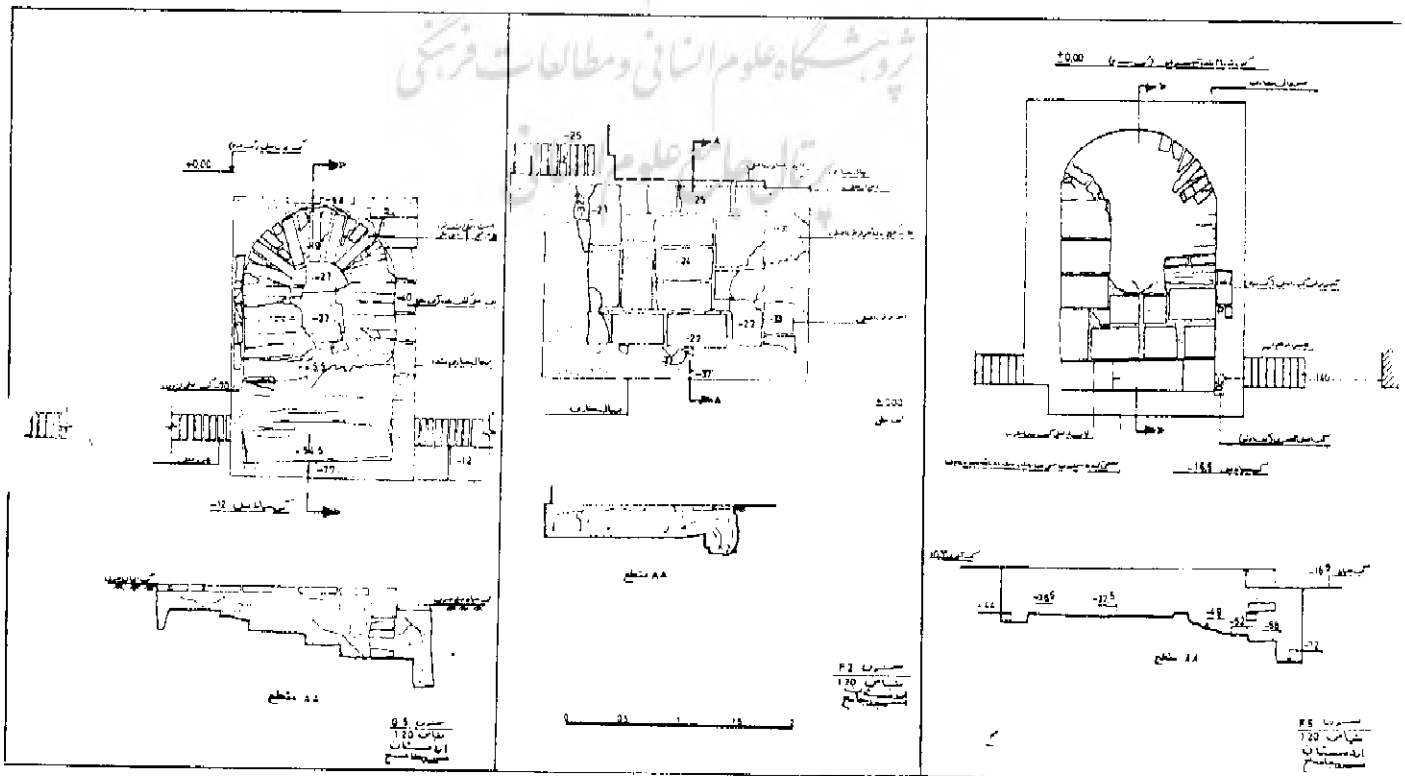
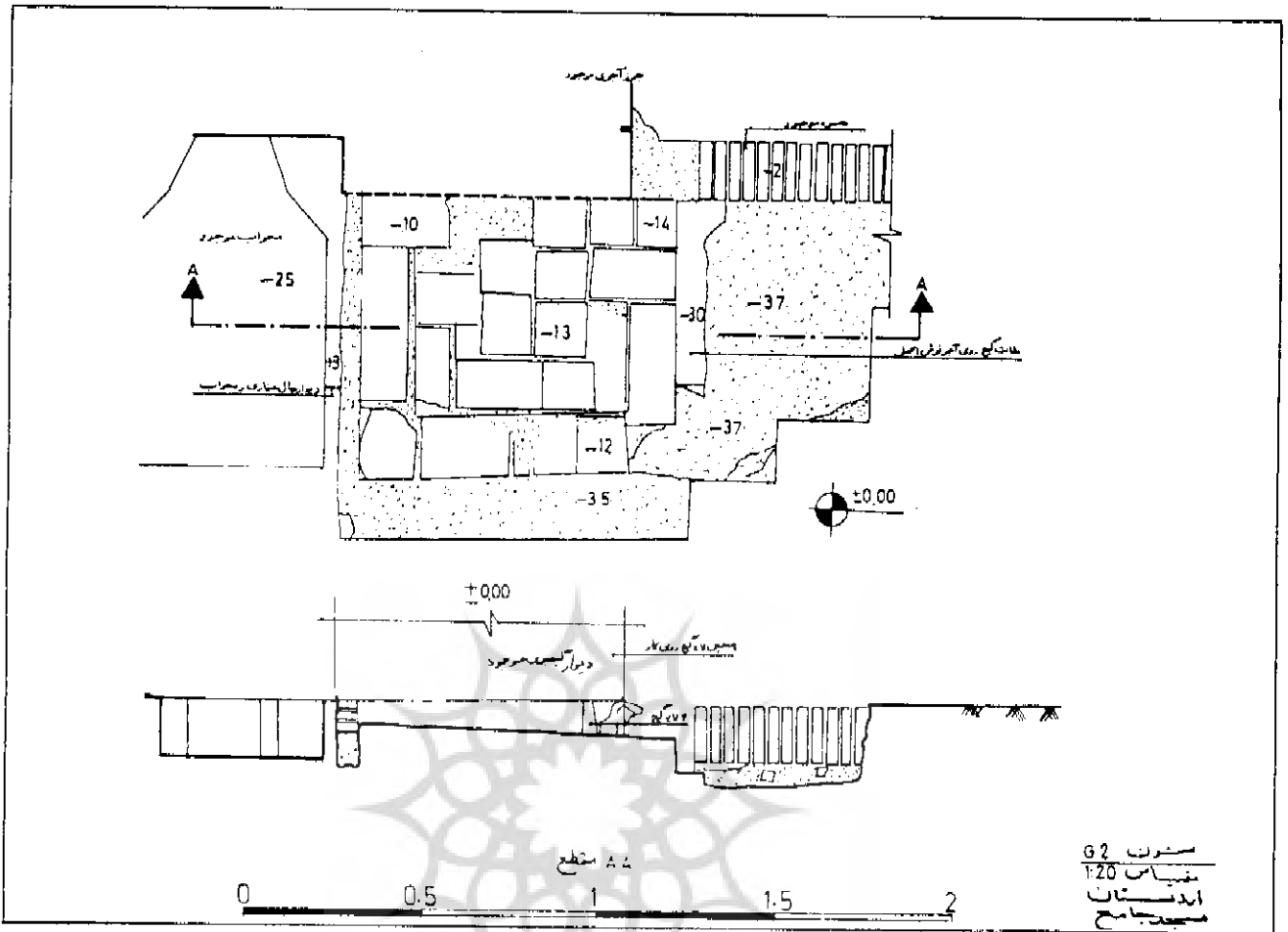
مسجد جامع اردستان

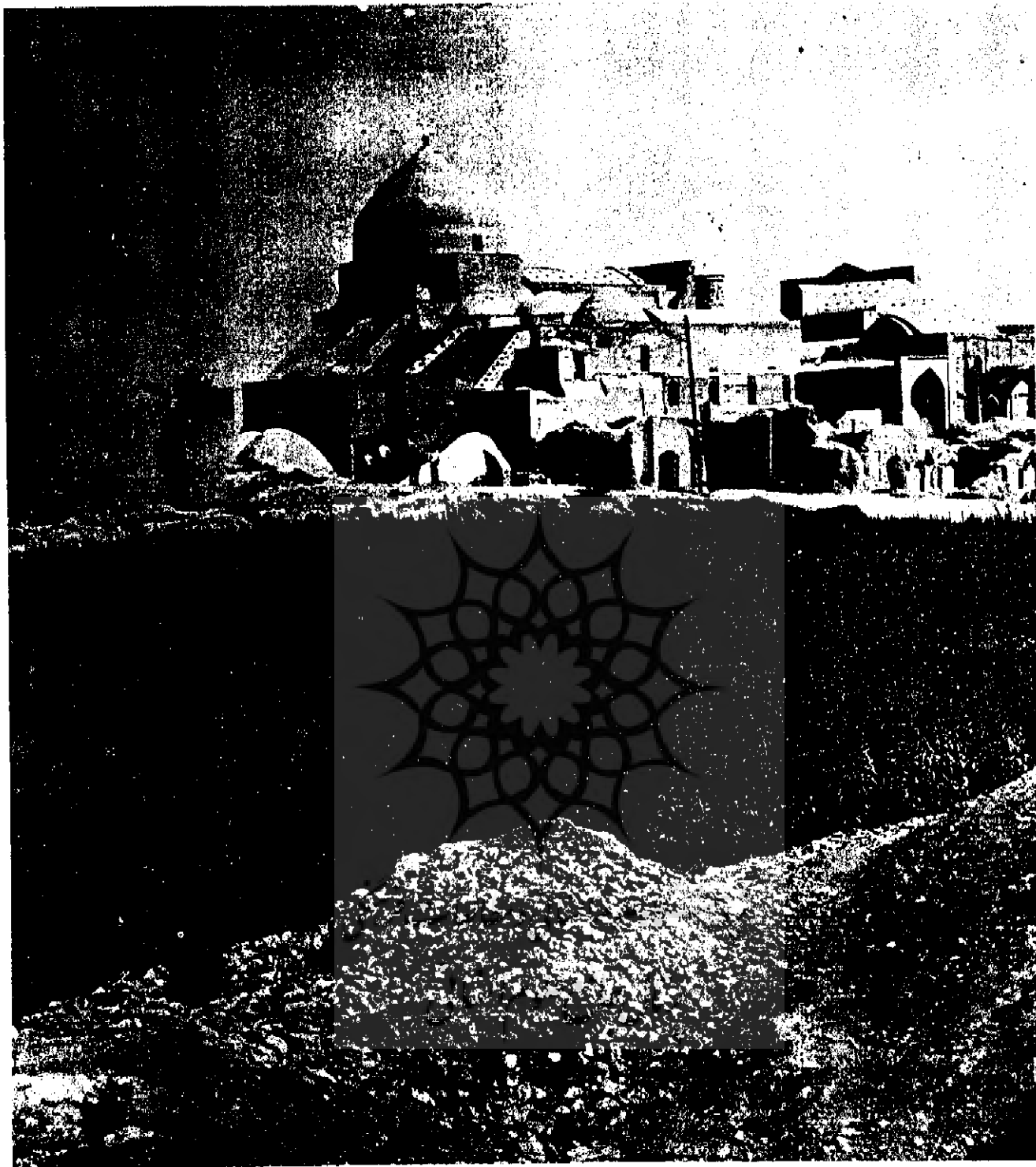

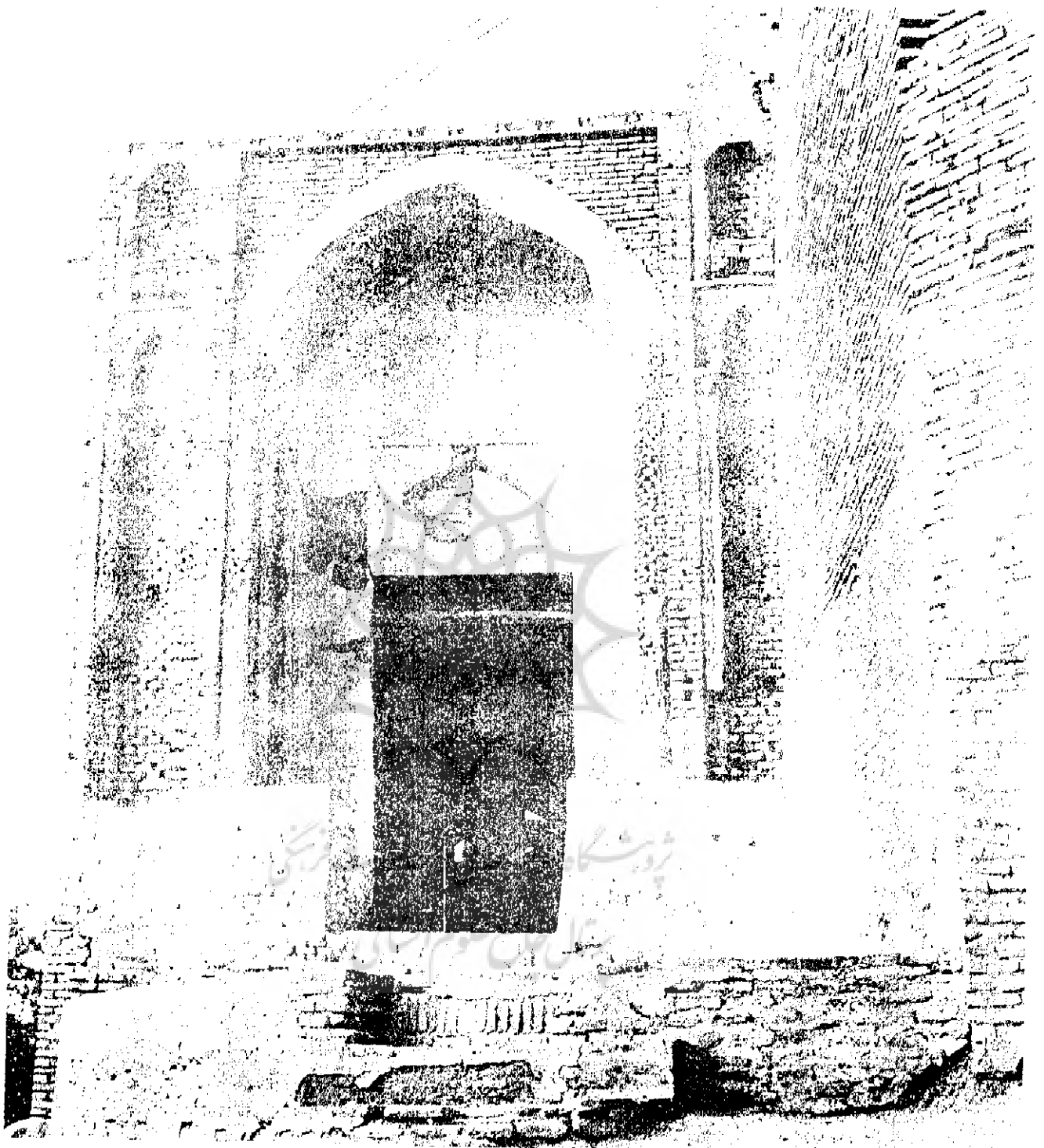
0 0.5 1 1.5 2

مجموعه مرکز محله محال اردستان
در این مجموعه مسجد جامع عنصر برجسته اصلی آن را تشکیل میدهد

۲- ورودی اصلی مسجد جامع اردستان از جبهه جنوبی (قبلی) . تنها بخش کوچکی از تزئینات گچبری شده کهنمای سردر را می پوشانده باقی مانده است . و نمونه ایست از آثار تزئینی مسجد اولیه . چنانچه ملاحظه میشود قسمت فوقانی سردر کاملاً بازسازی شده است . در این بازسازی یا تعمیر مناسبات اصلی رعایت نشده، و در ارتفاع کوتاهتری ساخته شده است . بهر صورت بخش تعمیر شده کاملاً مشخص و متفاوت با سبک اصلی است .

۳- ایوان شمالی (صفه صفا) و منتهن مسجد جامع اردستان دیده شده از ایوان جنوبی (قلبی). ایوان شمالی که چهار قرن پیش از ایوان جنوبی احداث شده از نقطه نظر حجم و ابعاد و نیز نمای سوی صحن بمیزان زیادی منعکس کننده ایوان جنوبی است.

۴- ایوان غربی مناره مسجد جامع اردستان ایوان غربی که مانند ایوان شرفی دهانمای برابر دو چشمه از شیستان مسجد اولیه است با این تفاوت که جرزه‌های طرفین ایوان برای تحمل بارهای وارده قطورتر شده است. میزان افزایش این قطر نسبت به جرزه‌های مسجد اولیه (که در دوره سلجوقی بازسازی شده) از طریق دوز عمودی که بر روی نمای جرزه شمالی دیده میشود قابل اندازه گیری میباشد.

۵- ایوان غربی و گوشه جنوب غربی صحن مسجد جامع اردستان

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۶- گنبد مسجد جامع اردستان دیده شده از گذر جنوبی
مسجد پشت بند گنبد از الحاقات نیم قرن اخیر است .

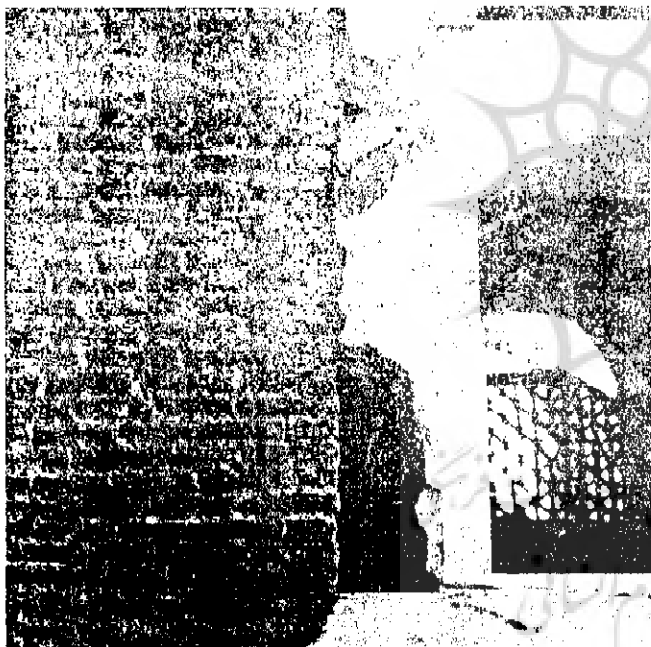
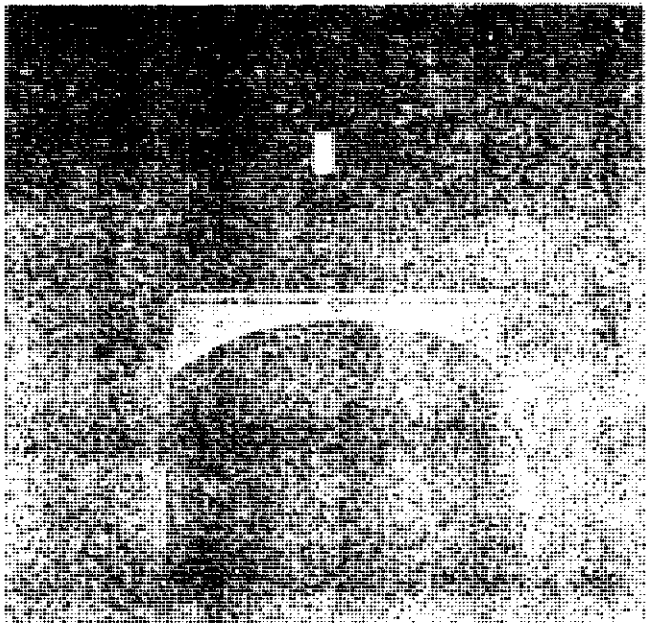
۷- بازارچه مجموعه محله محال که به حسینیه مجموعه منتهی میگردد بازارچه و کاروانسرای واقع در شرق آن از ساخته‌های اواخر دوره قاجاریه است .

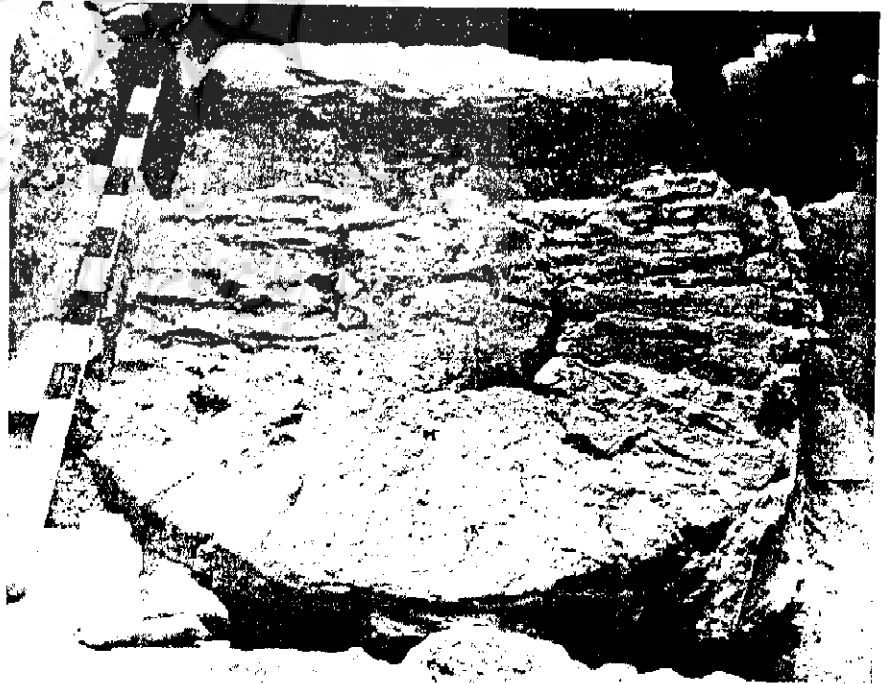
۸- ستون B-4 واقع در گوشه شمال غربی دالان غربی مسجد جامع که از بقایای مسجد اولیه است . ترکیب خاصی که این ستون دارد و آثار دوره سمغ در حفره های تعبیه شده در آن دیده میشود احتمال داده میشود که از آن بصورت چراغ دان یا شمع دان استفاده میشده است .
در طرفین انتهای شمالی دالان غربی دو جفت ستون دو قلعه وجود دارد که این ستون یکی از دو ستون دو قلوی سمت غربی آنرا تشکیل میدهد .

۹- بقایای مختصر ستونهای F-3 , G-3 ردیف
 میانه شبستان جنوبی مسجد اولیه که شکلی استوانه‌ای
 داشته است . از این ردیف ستونها تنها یکی از آنها
 در بر شرقی دالان غریبی مسجد با برجا است .

۱۰- ستونها 2F 2G در طرفین ورودی به مقصوره مسجد اولیه و گنبد قرن ششم هجری . این ستونها بهنگام احداث ایوان جنوبی بریده میشود (عکس ۱۱) . تنها قسمتهای باقیمانده از گوشواره گچبری شده آنست (عکس ۱۲ و ۱۳) .

۱۵۱۴-ستونها 5F , 5G واقع
در بر حیات مسجد که بهنگام ساختمان
ایوان جنوبی تخریب گردید .

۱۶- ستون 8C یکی از ستونهای برحیاط شبستان غربی که بهنگام ساختمان ایوان غربی تخریب گردیده .

۱۸- بخشی از ساختمان عظیم خشتی در گوشه شمال غربی شبستان غربی به آثار این بنا در هر قسمت از مسجد جامع که کاوش گردید برخورد شد . مسجد اولیه بر روی آثار این بنا بنیان گردیده است .

۱۷- ستون F11 یکی از ستونهای برحیاط شبستان شمالی که بهنگام ساختمان ایوان شمالی تخریب گردیده .

